

De hel in het paradijs

Russische beeldvorming van de katorga en de goelag van 1800-2000

Mikael Strandberg, Gulag crosses in Kolyma, Yakutia, Siberia, 2004

www.mikaelstrandberg.500px.com/_60_extreme_cold/photo/5

Paul van Dijk

3489396

Docent: Dr. Willemijn Ruberg

Onderzoeksseminar III

Datum: 17-1-2013

Aantal woorden: 11549

Inhoudsopgave

Inleiding	3
Hoofdstuk 1 Evolutie en eliminatie	9
Hoofdstuk 2 Parades en paniek	20
Conclusie	34
Literatuurlijst	36

Inleiding

Ver naar het oosten, direct achter het Oeralgebergte, ligt Siberië: de eindeloze leegte.¹ Steppes en taiga zo ver het oog reikt, rivieren die dwars door dit ontzagwekkende uitzicht snijden. De zon schijnt vrolijk en laat de rivieren glinsteren en de bossen in alle prachtige vormen en kleuren stralen. De bossen huisvesten een enorme verscheidenheid aan flora en fauna. Zo jaagt de majestueuze Siberische tijger in deze omgeving op herten en elanden.² Hij moet daarbij concurreren met de reusachtige en machtige beer, het symbool van Rusland door de eeuwen heen.³ Dit alles wordt omringd en doorgekleefd door bergen met wit bepoederde toppen.

Siberië ziet er in de zomer prachtig uit, het is lekker warm en de dagen zijn lang, maar in de winter ligt de temperatuur met gemak tachtig graden lager dan in de zomer.⁴ Al het groen is dan bedolven onder een dikke laag sneeuw en de zon schijnt slechts een paar uur per dag.⁵ Sneeuwstormen razen over de kale vlaktes, dempen elk geluid en maken de Siberische winter nog mensonvriendelijker.⁶

Onder deze omstandigheden hebben vele duizenden Russische onderdanen moeten zweogen toen ze door het Russische regime naar Siberië waren verbannen. Tsaar Peter de Grote (r. 1682-1725) ging verder en institutionaliseerde Siberië. Siberië was toen niet langer enkel een plek voor bannelingen, maar ook een plek waar tientallen kampen werden opgericht waar gevangenen heen werden gestuurd om dwangarbeid te verrichten.⁷ Deze tsaristische straffampen heetten de katorga en waren in gebruik tot 1917, toen het Russische keizerrijk viel tijdens de Februarirevolutie.⁸

De katorga's huisden vooral zware misdadigers, maar ook politieke gevangenen (gevangenen die ofwel veroordeeld waren voor politieke misdaden of misdaden tegen de

---

¹ V. Shalamov, *Kolyma Tales* (New York 1980) 179-180.

² Leefgebied van de Siberische tijger op de wereld (versie 17 januari 2013), <http://www.iucnredlist.org/details/15956/0> (17 januari 2013).

³ Leefgebied van de bruine beer op de wereld (versie 17 januari 2013) <http://www.iucnredlist.org/details/41688/0> (17 januari 2013); Rusland als een beer: oorsprong van de visualisatie (zestiende tot achttiende eeuw) (versie 17 januari 2013), <http://cens.ivanovo.ac.ru/almanach/rossomahin-khrustalev-2008.htm> (17 januari 2013).

⁴ A. Solzjenitsyn, *Een dag uit het leven van Ivan Denisovitsj* (Amsterdam 2010) 28; A. Applebaum, *Gulag: A History of the Soviet Camps* (Londen 2003) 494; Klimaat in Rusland naar gemiddelde temperatuur per maand van 1961-1990 (versie 17 januari 2013), <http://meteoinfo.ru/climate> (17 januari 2013); Gemiddelde temperatuur per maand in Jakoetsk, een stad in Oost-Siberië (versie 17 januari 2013), <http://meteoinfo.ru/climate/klimatgorod/1782-1246618396> (17 januari 2013).

⁵ Hong Kong Observatory, 'Climatological Information for Jakutsk, Russia' (versie 17 januari 2013), http://www.weather.gov.hk/wxinfo/climat/world/eng/europe/russia/jakutsk_e.htm (17 januari 2013).

⁶ A. Gentes, 'The Institution of Russia's Sakhalin Policy, from 1868 to 1875', *Journal of Asian History* 36-1 (2002) 1; Shalamov, *Kolyma Tales*, 175-177; Applebaum, *Gulag: A History*, 118.

⁷ A. Gentes, *Exile, Murder and Madness in Siberia, 1823-61* (Basingstoke 2010) 5.

⁸ A. Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago: 1918-56* (Londen 2007) 331.

staat).⁹ Revolutionairen en dissidenten werden naar deze kampen gestuurd om het Russische regime wat rust te gunnen.¹⁰ De tsaar stuurde de politieke gevangenen naar de katorga in plaats van ter dood te verdelen om geen martelaren van ze te maken.¹¹ Zo hebben in de katorga onder meer vele Decembristen gezeten na hun mislukte coup poging in 1825, maar ook Alexander Poesjkin, Michail Lermontov, Fjodor Dostojevski, Vladimir Lenin en Josef Stalin hebben in de Siberische strafkampen gezeten.¹²

De opvatting dat de bolsjewieken de katorga na de Oktoberrevolutie van 1917 hebben omgedoopt tot de goelag, of in ieder geval tot een directe voorloper van de goelag, is wijdverbreid onder historici.¹³ Het idee is dat de bolsjewistische revolutionairen die in ballingschap in Siberië hadden geleefd daar veel kennis hadden opgedaan over de effectiviteit van strafkampen met betrekking tot de bestrijding van dissidenten en contrarevolutionairen. Deze hypothese klinkt aannemelijk, gezien het feit dat de verschillen tussen de tsaristische katorga en de communistische goelag eigenlijk niet zo heel groot waren. Zo waren beide soorten kampen gelegen in Siberië en werden er zowel reguliere als politieke gevangenen heen gestuurd.¹⁴ In beide kampen verrichtten de gevangenen dwangarbeid en hadden de autoriteiten het idee dat de verrichte arbeid bijdroeg aan de economische groei.¹⁵ In beide kampen moesten de gevangenen in de strenge winters en de hete zomers buiten hele dagen zwaar werk verrichten waarbij ze in beide kampen vaak slecht te eten kregen.¹⁶ De meest macabere overeenkomst tussen de kampen is dat de tijd in het kamp een strijd op leven en dood was voor de gevangene: hij vocht zowel tegen de natuur als tegen ziektes, maar vooral streed hij tegen zijn medegevangenen.¹⁷

Toch waren er wel degelijk verschillen tussen de beide soorten kampen. Zo hadden gevangenen in de katorga bijvoorbeeld vaak meer bewegingsvrijheid dan de gevangenen in de goelag.¹⁸ Ook waren kledingvoorschriften in de katorga vaak minder streng dan in de goelag.¹⁹ De term *goelag* (GOELag was een acroniem voor het Russische 'Glávnoje oepavlénieje ispravítelno-troedových lageréj i kolónij', in het Nederlands: 'Hoofddirectoraat

---

⁹ Gentes, *Exile, Murder and Madness*, 77.

¹⁰ D. Smith, *Verloren Adel: de laatste dagen van de Russische aristocratie* (Amsterdam 2012) 63.

¹¹ Gentes, *Exile, Murder and Madness*, 78.

¹² G. Kennan, *Siberia and the Exile System* (New York 1891) 494; Applebaum, *Gulag: A History*, 15; Smith, *Verloren Adel*, 63-64.

¹³ Applebaum, *Gulag: A History*, 1 & 13-16; R. Overy, *Russia's War* (Londen 1997) 21; S. Katamidze, *De geschiedenis van de geheime diensten van de Sovjet-Unie* (Aartselaar 2003) 10-14; A. Gentes, 'Katorga Penal Labour and Tsarist Siberia', *Australian Slavonic and East European studies* 18 (2005) 60-61.

¹⁴ Applebaum, *Gulag: A History*, 397.

¹⁵ Ibidem, 2 & 20 & 397; Gentes, *Exile, Murder and Madness*, 5.

¹⁶ F. M. Dostojevski, *Verzamelde werken / deel 3: Aantekeningen uit het dodenhuis & De vernederden en gekrenkten* (Amsterdam 1957) 277 & 280; Solzjenitsyn, *Ivan Denisovitsj*, 19-22 & 152-153.

¹⁷ Solzjenitsyn, *Ivan Denisovitsj*, 162 & 167; Dostojevski, *Dodenhuis*, 16, 180-181 & 214; R. Service, *Russia: from tsarism to the twenty-first century* (Londen 2009) 224.

¹⁸ Solzjenitsyn, *Ivan Denisovitsj*, 143-144.

¹⁹ Dostojevski, *Dodenhuis*, 17-18, 299 & 305; Solzjenitsyn, *Ivan Denisovitsj*, 36-39.

voor opvoedings- en werkkampen en -kolonies') werd nauwelijks door de Sovjets zelf gebruikt om de strafkampen aan te duiden, zij spraken eerder van 'de kampen' of ze gebruikten het officiële 'opvoedingskamp'.²⁰ In de term *katorga* (van het Griekse 'kateirgon' of 'katergon', in het Nederlands: 'galei', 'slavenhok' en het woord heeft connotaties met 'dwingen') zit dat 'heropvoedende' element niet.²¹ Men zou daarom kunnen denken dat het doel van de goelag anders was dan het doel van de katorga.

We moeten echter niet vergeten dat de dagelijkse realiteit van de gevangenen in beide kampen niet heel erg verschilde: de gevangenen moesten in beide kampen onder zware omstandigheden vele jaren dwangarbeid verrichten, voor velen met de dood als gevolg. De hoofdvraag van dit onderzoek is dan: als de katorga en de goelag zo weinig verschilden, waarom is het trauma van de goelag bij de Russen dan zoveel malen groter dan dat van de katorga?

Sommige historici, zoals Andrew Gentes en Anne Applebaum, hebben uitstekend werk verricht op het terrein van de Russische strafkampen. Andrew Gentes is één van de weinige auteurs die over de katorga hebben geschreven en Anne Applebaum heeft een uitgebreide geschiedenis over de goelag geschreven getiteld *Gulag: A History of the Soviet Camps*. Het probleem is echter dat geen van hen een echte vergelijkende analyse van de katorga en de goelag heeft kunnen geven. Niet alleen Gentes en Applebaum hebben daarbij de gevangenisliteratuur als waardevolle bron misschien iets teveel links laten liggen in hun onderzoeken. Historicus Robert Service bijvoorbeeld zette de bekende schrijver Alexander Solzjenitsyn min of meer aan de kant als iemand die de omstandigheden in de kampen niet correct weergaf, omdat Solzjenitsyn een gedeelte van zijn straftijd in een kamp nabij Moskou had doorgebracht.²² Service vergat echter dat Solzjenitsyn ook een periode in een Kazachs kamp in Ekibastuz gevangen had gezeten en dat Solzjenitsyn juist over die periode schreef.²³ Andrew Gentes typeerde Fjodor Dostojevski als een niet heel betrouwbare bron voor het leven in de katorga, omdat Dostojevski zelf relatief weinig dwangarbeid heeft verricht.²⁴ Het doel van Dostojevski was echter niet om zijn eigen ervaring in elk detail op te tekenen, maar eerder om de fysieke en psychologische effecten van de gevangenschap en de dwangarbeid duidelijk te maken. Hij appelleerde aan het inlevingsvermogen van de lezer om een voorstelling te maken van zijn gehele straftermijn.²⁵

Dostojevski schreef op een dramatische manier over zijn straftermijn, maar door een vergelijking met het werk van bijvoorbeeld Alexander Solzjenitsyn, de auteur van het

---

²⁰ Applebaum, *Gulag: A History*, 1 & 12.

²¹ Ibidem, 14; Gentes, 'Katorga Penal Labour', 41.

²² Service, *Russia*, 224.

²³ Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*, 345 & 355.

²⁴ Gentes, 'Katorga Penal Labour', 41.

²⁵ Dostojevski, *Dodenhuis*, 307.

bekende boek *De Goelag Archipel*, wordt duidelijk dat Dostojevski de effecten van Siberische dwangarbeid niet overdreef. Bij het gebruik van gevangenisliteratuur voor historisch onderzoek is uiteraard voorzichtigheid geboden, het is namelijk verleidelijk om de verhalen van schrijvers van de katorga of goelag te veralgemeniseren en ze voor absolute waarheid te houden. Hun verhalen blijven verhalen, hoewel eigen ervaringen erin verwerkt zijn. Door de verhalen constant met elkaar te vergelijken kunnen de ervaringen en de non-fictieve elementen eruit gezeefd worden om zo de betrouwbaarheid van de bron te bepalen.

Hoewel de terminologie van het strafkamp zelf veranderde toen het keizerrijk in 1917 uiteenviel en de communisten aan de macht kwamen, bleven het strafkamp en de bestraffingsmethoden die daar bij hoorden, zoals dwangarbeid en eenzame opsluiting, grotendeels bestaan.²⁶ De invloed van beide soorten strafkampen op de gevangenen bleef daardoor nagenoeg hetzelfde, maar de rol die de strafkampen binnen het politieke regime en de maatschappij vervulden was beduidend anders. De goelag heeft een diepere wond in de Russische samenleving achtergelaten dan de katorga. Elk jaar, op 30 oktober, worden in de voormalige Sovjet-Unie de slachtoffers van de goelag herdacht en er zijn talloze gedenktekens voor goelagslachtoffers te vinden, verspreid over het grondgebied van de voormalige Sovjet-Unie.²⁷

Zo werd er in 1990 een gedenkteken voor de slachtoffers van de goelag opgericht, pal naast het standbeeld van Felix Dzerzjinski. Als hoofd van de beruchte geheime dienst in de jaren '20 was Dzerzjinski verantwoordelijk voor tienduizenden doden in de communistische strafkampen en vele executies.²⁸ Een jaar na het plaatsen van het gedenkteken, net vóór het uiteenvallen van de Sovjet-Unie in augustus 1991, werd op het Loebjankaplein, de plek waar duizenden mensen waren gemarteld in het hoofdkwartier van de geheime dienst, het beeld van de nog altijd gehate Dzerzjinski neergehaald door een woedende menigte.²⁹ Daarentegen bestaan er voor de slachtoffers van de katorga geen gedenktekens en wekte het systeem van de katorga niet zulke woede onder de bevolking op zoals de goelag dat klaarblijkelijk wel deed.

De term *goelag* duidde volgens de historica Anna Applebaum niet alleen de kampen zelf aan, maar ook een heel systeem dat om deze kampen heen was gevormd en de repressie

---

²⁶ Gentes, *Exile, Murder and Madness*, 119 & 139; Solzjenitsyn, *Ivan Denisovitsj* 166-167; Dostojevski, *Dodenhuis*, 319.

²⁷ De Opperste Sovjet van de Russische Socialistische Federatieve Sovjetrepubliek vaardigde op 18 oktober 1991 een verklaring uit: N 1763/1-I. Die verklaring stelde een jaarlijkse nationale herdenking op 30 oktober in. Referent Informer, 'Resolutie van de Opperste Sovjet van de RSFSR over het instellen van een nationale herdenkingsdag voor de slachtoffers van politieke repressie' (versie 17 januari 2013), <http://www.referent.ru/1/27775> (17 januari 2013).

²⁸ J.W. Bezemer en M. Jansen, *Een geschiedenis van Rusland, van Rurik tot Poetin* (Amsterdam 2010) 190; Smith, *Verloren Adel*, 171-172.

²⁹ Bezemer en Jansen, *Een geschiedenis van Rusland*, 345; J. Trimble, 'New Act, Old Tricks', *U.S. News & World Report* 114-5 (1993) 42.

zelf tijdens het Sovjetbewind.³⁰ De Sovjetbevolking leefde altijd in angst om naar de goelag gestuurd te worden. De katorga daarentegen werd toch door een groot deel van de Russische bevolking geaccepteerd als onderdeel van het justitieel systeem.

Gevangenisliteratuur waarin schrijvers hun ervaringen van de katorga verwerken is bij lange na niet zo bijtend als de gevangenisliteratuur die geschreven is over de goelags. Gevangenisliteratuur is, naast de wetenschappelijke werken van historici, een erg behulpzame bron voor een onderzoek naar de verschillen tussen de goelag en de katorga en hun invloed op de samenleving. Door verhalen te analyseren die door gevangenen zelf geschreven zijn om hun ervaringen in de strafkampen te delen, kunnen we van heel dichtbij, nog dichterbij dan in de archieven, kijken hoe de verhoudingen tussen gevangenen waren en wat de relatie tussen bewakers en gevangenen was. We kunnen namelijk lezen wat de gedachtegangen van de gevangenen waren en ook de normen en waarden die het leven daar regelden worden ons duidelijk. Ook kunnen we zien tot wat voor arbeid de gevangenen waren veroordeeld en doordat gevangenisliteratuur ons een inzicht geeft in de gedachtegangen van de gevangenen, kunnen we hieruit opmaken wat de dwangarbeid fysiek en geestelijk met de gevangenen deed.

Zoals eerder is aangegeven stellen sommige historici dat de communisten gemakshalve de katorga overnamen en omdoopten tot goelag.³¹ Zo zouden bolsjewistische kopstukken de lessen van de katorga gebruikt hebben om een efficiënter strafkamp te creëren: de goelag. Is het wel terecht om zo te redeneren? Was het communistisch regime niet heel anders dan het tsaristische regime? Is het leed van de revolutionairen uit de tsaristische tijd en de dissidenten uit de Sovjetperiode wel één en hetzelfde?

Dit onderzoek is een poging de aard van de katorga en de goelag te onthullen aan de hand van wetenschappelijke literatuur, maar ook gevangenisliteratuur en getuigengeschriften, om zo het ontstaan van het goelagtrauma en het ontbreken van een trauma van de katorga te verklaren. Daarbij zullen in de hoofdstukken de volgende vragen beantwoord worden: wat waren de overeenkomsten en verschillen tussen de katorga en de goelag en stamde de goelag werkelijk af van de katorga? Welke doelen hadden de strafkampen voor de regimes? Hoe is het collectieve trauma van de goelag ontstaan en waarom is het trauma van de katorga nooit gevormd? De gevangenisliteratuur speelt daar mede een rol in en daarom zal de invloed van de gevangenisliteratuur zelf op de samenleving ook behandeld worden.

Door antwoord te geven op deze vragen kan men verklaren waarom ten eerste het strafkamp als bestraffingsmethode in zwang kwam en dat zo lang bleef, ten tweede waarom

---

³⁰ Applebaum, *Gulag: A History*, 1.

³¹ Ibidem, 1 & 13-16 & 396-397; Overy, *Russia's War* 21; Katamidze, *De geheime diensten* 10-14; Gentes, 'Katorga Penal Labour', 60-61.

de goelag zoveel intensiever was en tegelijkertijd ook zoveel minder lang (1929-1961/1987)³² bestond dan de katorga (1696-1917). Ten derde wordt dan ook duidelijk wat de invloed van elk van de strafkampen was op de Russische bevolking en waarom het trauma van de goelag bij de Russen zoveel groter is dan dat van de katorga.

---

³² W. D. Connor, *Deviance in Soviet Society: Crime, Delinquency, and Alcoholism* (New York en Londen 1972) 208.

Hoofdstuk 1 Evolutie en eliminatie

Het idee dat de katorga en de goelag in elkaars verlengde liggen is verleidelijk, alleen werpt de vraag zich dan op waarom er toch zo een groot verschil bestaat tussen de katorga en de goelag in de herinnering van de Russen. Wat waren de verschillen en overeenkomsten tussen de katorga en de goelag en stamt de goelag werkelijk van de katorga af? Deze analyse werpt vervolgens de vraag op of het fenomeen *strafkamp* op zich wel een collectief trauma kan kweken.

Toen tsaar Peter de Grote in 1696 tijdens de oorlog tegen het Ottomaanse rijk (1686-1700) de katorga oprichtte, was het zijn idee dat veroordeelde gevangenen de Russische Zwarte Zeevloot moesten opbouwen en deze wellicht ook moesten bemannen.³³ De oorlog tegen de Ottomanen verliep voorspoedig: de Turken werden verslagen en de Russen kregen controle over de Zee van Azov en bouwden daar aan de kust de vestingstad Taganrog. Deze uitbreiding van het Russische grondgebied was dus mede mogelijk gemaakt door de inzet van dwangarbeiders en tsaar Peter had daarom ook een rol weggelegd voor de dwangarbeiders bij het verder uitbreiden van het Russische prestige. Naast het bouwen van vele vestigingen en forten, bouwden de dwangarbeiders ook aan Peters nieuwe, moderne en Europese hoofdstad: Sint Petersburg.³⁴

Dwangarbeid was goedkoop en leverde in de ogen van de tsaar een bijdrage aan de algehele vooruitgang van Rusland. Men accepteerde het gebruik van dwangarbeid dan ook en tot 1722 werden gevangenen overal in Rusland ten westen van de Oeral te werk gesteld om steden en fabrieken te bouwen, vestingen te verstevigen, wegen aan te leggen en te werken aan meer van zulke grootschalige projecten.³⁵ In 1722 vaardigde Peter een verordening uit waardoor gevangenen, samen met hun gezin (gedwongen of vrijwillig), naar Siberië werden verbannen om in katorga in de mijnen te werken.³⁶ Na 1767 werd zelfs het grootste deel van de gevangenen naar Siberië gestuurd om daar in de ertsmijnen van Nertsjinsk te werken. Ook hierin zag de heersende elite niets dan economisch voordeel.³⁷

De gevangenen die naar Siberië verbannen werden konden terecht komen in één van de drie categorieën katorga: de mijn-katorga, de vestingskatorga en de fabriekskatorga.³⁸ De gevangenen die terecht kwamen in de mijn-katorga woonden en werkten rondom een mijn, waar vaak naar edelmetalen werd gegraven. Een vestingskatorga was in feite een gevangenis ingebed in een militaire vesting en hier zaten vaak ook soldaten gevangen. In de

---

³³ Gentes, 'Katorga Penal Labour', 41.

³⁴ Applebaum, *Gulag: A History*, 14.

³⁵ Gentes, 'Katorga Penal Labour', 41; Applebaum, *Gulag: A History*, 14.

³⁶ Ibidem, 14; Kennan, *Siberia*, 142.

³⁷ Gentes, 'Katorga Penal Labour', 41.

³⁸ Dostojevski, *Dodenhuis*, 296; Gentes, 'Katorga Penal Labour', 41.

fabriekskatorga werden gevangenen voor de Russische industrie ingezet en vervaardigden zij producten als zout, linnen en gedistilleerde drank.³⁹ Vanaf 1845 waren katorga-gevangenen voor de wet ook in twee verschillende categorieën ingedeeld, namelijk als 'voorwaardelijk veroordeelden' (Russisch: *ispytoejemych*) en als 'correctionelen' (Russisch: *ispravljajoestsjichsja*). De 'voorwaardelijke veroordeelden' mochten het terrein niet verlaten en moesten werken voor de lokale autoriteiten. Na enkele jaren van goed gedrag werden gevangene overgeplaatst naar de 'correctionele' categorie. Dan mochten ze het terrein verlaten, trouwen, meer feestdagen vieren en hoefden ze minder lange straftermijnen uit te zitten.⁴⁰ Hoewel er relatief weinig gevangenen in de katorga zaten, voorzagen de mijnen van Nertsjinsk het Russische rijk van het meeste zilver en lood en in mindere mate ook van ijzer en goud. Gedurende de achttiende eeuw zouden er steeds meer gevangenen naar Siberië worden gestuurd om daar de rijke bodem te exploiteren.⁴¹

Rond 1800 en later in de negentiende eeuw werden er meer politieke gevangenen naar Siberië gestuurd en dat terwijl er steeds minder werk was. Zo werden vele Decembristen na 1825 en Poolse opstandelingen na 1830 en 1863 in de katorga te werk gesteld.⁴² Dit waren gevangenen die in groepsverband werden opgepakt, maar de staat spoorde ook veel individuele onruststokers op. Nihilisten, anarchisten en revolutionairen, zoals Dostojevski, kregen hun plaats naast de zware criminelen in de strafkampen. Het was echter niet zo dat er in de negentiende eeuw of zelfs na de strengere repressie na 1905 vooral politieke gevangenen in de katorga zaten. Zij maakten in de loop der jaren op zijn hoogst minder dan tien procent uit van alle katorga-gevangenen.⁴³ De meeste gevangenen waren dus nog altijd echte misdadigers en daar waren er veel van in het Russische rijk.⁴⁴ In het laatste decennium van de negentiende eeuw waren er meer dan 100.000 mensen naar de Siberische strafkampen gestuurd.⁴⁵ De belangrijkste bestemming, Nertsjinsk, kon de toestroom van zoveel gevangenen niet meer aan, doordat de aanwezige ertslagen nagenoeg waren uitgeput.⁴⁶ Hierdoor kwam het katorgasysteem in een crisis terecht. Langzaam maar zeker wisten de autoriteiten het systeem echter te hervormen. Het werk van Dostojevski is daar een voorbeeld van. Hierin komt namelijk naar voren hoe het katorgasysteem van karakter veranderde.

---

³⁹ Gentes, 'Katorga Penal Labour', 41.

⁴⁰ Kennan, *Siberia*, 143; Gentes, 'Katorga Penal Labour', 58.

⁴¹ Applebaum, *Gulag: A History*, 14-15; Gentes, 'Katorga Penal Labour', 41.

⁴² Ibidem, 41 & 43; H., Seton-Watson, *The Russian Empire 1801-1917* (Oxford 1967) 196.

⁴³ Gentes, 'Katorga Penal Labour', 42.

⁴⁴ 'Russian prison statistics', *The New York Times*, 14 februari 1885 (versie 17 januari 2013)

<http://query.nytimes.com/gst/abstract.html?res=9F04E6D61F3BE033A25757C1A9649C94649FD7CF> (17 januari 2013).

⁴⁵ Gentes, 'Katorga Penal Labour', 42-43.

⁴⁶ Ibidem, 44.

Crisis en mystiek van de katorga

Volgens Dostojevski was de tweede categorie katorga, de vestingskatorga, de zwaarste van de drie categorieën. Dat kwam volgens hem vanwege het strenge militaire beleid waaronder de gevangenen gebukt gingen. De gevangenen in deze categorie waren altijd opgesloten, altijd onder geleide en ze waren bovendien altijd geketend. Hij plaatste zich tegelijkertijd in de schoenen van zijn minder gelukkige lotgenoten toen hij stelde dat de adel over het algemeen toegeeflijker behandeld werd dan de gewone dwangarbeider.⁴⁷

In het boek waarin Dostojevski zijn ervaringen van toen hij rond 1850 in de katorga zat heeft verwerkt, *Aantekeningen uit het dodenhuis* (1862), beschreef hij een gevangene die hij op het eerste gezicht een gewetenloze moordenaar vond. De man had zijn vader vermoord om diens erfenis in handen te krijgen nadat hij in de schulden was beland door een losbandig leven. Na de vadermoord sloeg de moordenaar weer aan het feesten en was hij in de gevangenis altijd opgewekt. De moord die deze man gepleegd had vond Dostojevski vreselijk en dit gaf volgens hem aan dat er altijd misdadigers zouden bestaan, ongeacht de tijd waarin hij leefde of de wetten die bedacht waren.⁴⁸ Het interessante is dat Dostojevski er later achter kwam dat de moordenaar in feite onschuldig was en op zijn opvattingen over hem terugkwam, net zoals hij later vond dat de gevangenen eigenlijk geen kans hadden gekregen om een normaal leven te leiden.⁴⁹ Dostojevski heeft later het verhaal van de moordenaar in een roman uitgewerkt: *De broers Karamazov* (1880). In deze roman wordt een hoofdpersonage ook vals beschuldigd van de moord op zijn vader en wordt hij veroordeeld tot dwangarbeid in de katorga.⁵⁰

De dreiging om naar Siberië gestuurd te worden om in de mijnen te werken is in *De broers Karamazov* alomtegenwoordig. In de roman wordt er echter niet zozeer van *katorga* of *strafkamp* gesproken, maar eerder alleen van *Siberië*.⁵¹ Deze nuance is belangrijk en opvallend in het licht van reële veranderingen in het katorgasysteem. De Russische autoriteiten sloten namelijk in de loop der jaren veel strafkampen en verbanning op zich naar Siberië werd de methode om de crisis van de katorga op te lossen. Siberië was nog altijd de plaats van bestemming voor bannelingen en zij moesten daar nog altijd de Siberische grondstoffen delven om Rusland economisch draaiende te houden, maar er werd minder gesteund op de gevangeniskampen dan voorheen.⁵²

---

⁴⁷ Dostojevski, *Dodenhuis*, 296.

⁴⁸ Ibidem, 22.

⁴⁹ Ibidem, 199.

⁵⁰ F. M. Dostojevski, *De broers Karamazov* (Amsterdam 2009) 910-917.

⁵¹ Ibidem, 919, 925-926 & 928.

⁵² Gentes, 'Katorga Penal Labour', 43-44; 'Russian prison statistics', *The New York Times*, 14 februari 1885 (versie 17 januari 2013)

In de boeken van Dostojevski lijkt het haast alsof de katorga zelf nauwelijks indruk maakte op de gevangenen, maar dat de dwangarbeid op zich en de beroving van vrijheid op zich vele malen erger waren dan het leven in de katorga.⁵³ Het ging er dan ook om dat een veroordeelde uit het beschaafde Rusland werd verbannen, ver weg naar het desolate Siberië.⁵⁴ *Siberië* was daarom in de hoofden van veel Russen iets anders dan *Rusland* en feitelijk alles achter de Oeral werd *Siberië* genoemd, terwijl er tegenwoordig onderscheid wordt gemaakt tussen *Siberië* en het *Verre Oosten*. De afbouw van het aantal katorgakampen vond zijn weerslag in het taalgebruik van *De broers Karamazov*, maar ook in de geesten van de personages uit de romans van Dostojevski. Siberië zelf was angstaanjagender dan de dwangarbeid van de katorga.

Het leven in de katorga betekende naast de dwangarbeid en de onvrijheid ook nog de dreiging voor tuchting. Gevangenen konden getuchtigd worden vanwege ongehoorzaamheid, maar ook vanwege handelen in verboden middelen, zoals alcohol.⁵⁵ Tuchting werd in de vestingskatorga vanwege de militaire leiding vaak in de vorm van lijfstraffen voltrokken, maar het kon ook zo zijn dat een gevangene in een isoleercel werd geplaatst.⁵⁶ Een aanwezige arts gaf altijd aan hoeveel de gevangene kon verdragen om de gevangene te beschermen.⁵⁷ Volgens Andrew Gentes waren de lijfstraffen de grootste reden dat gevangenen vluchtten uit de katorga. De politieke gevangenen, waaronder ook vrouwen, werden net zo hard afgebeuld en gegeseld als de zware criminelen, een feit waarvoor veel ambtenaren zich schaamden maar niks aan konden doen.⁵⁸ Dostojevski schreef veel over de psychologische gevolgen van lijfstraffen op gevangenen en de beul. Zo waren gevangenen volgens Dostojevski zo bang voor de lijfstraffen dat ze om het moment uit te stellen nog een misdaad begingen, hoe gruwelijk ook, opdat er nog een onderzoek gestart moest worden.⁵⁹ Onder deze zware omstandigheden in de katorga ervoeren sommige gevangenen, waaronder Dostojevski, zelfs een soort religieuze ervaringen.⁶⁰ Dostojevski voelde zich als opgestaan uit de dood en zag een nieuw, vrij leven tegemoet.⁶¹ Er waren echter ook veel gevangenen die niet een dergelijke ervaring hadden, maar desondanks toch een nieuw leven wilden leiden.

<http://query.nytimes.com/gst/abstract.html?res=9F04E6D61F3BE033A25757C1A9649C94649FD7CF> (17 januari 2013).

⁵³ Dostojevski, *Dodenhuis*, 23, 91-93 & 109-112.

⁵⁴ Gentes, 'Sakhalin Policy', 1.

⁵⁵ Dostojevski, *Dodenhuis*, 25-26.

⁵⁶ Gentes, *Exile, Murder and Madness*, 47, 119 & 139; Dostojevski, *Dodenhuis*, 319.

⁵⁷ *Ibidem*, 203-204.

⁵⁸ Kennan, *Siberia*, 275.

⁵⁹ Gentes, 'Katorga Penal Labour', 47-50; Dostojevski, *Dodenhuis*, 190-197 & 201.

⁶⁰ Gentes, *Exile, Murder and Madness*, 119.

⁶¹ Dostojevski, *Dodenhuis*, 324.

Veel criminelen ontvluchtten daarom de katorga en zetten vaak noodgedwongen hun criminele carrières voort in de Siberische steden en dorpen, wat Siberië statistisch gezien de meest onveilige plek in het gehele Russische rijk maakte. Zo lagen de Siberische moordcijfers in 1836 achtenhalf keer zo hoog als in de rest van het rijk.⁶² Ondanks pogingen het katorgasysteem te hervormen werden de leefomstandigheden er niet beter op en de Russische autoriteiten wisten niet goed om te gaan met de steeds groter wordende toestroom van gevangenen uit Europees Rusland.

Rond 1870 werd er, in een poging om de grote toevloed van gevangenen in goede banen te leiden, geprobeerd de gevangenen te verspreiden over meerdere mijnkampen nabij Nertsjinsk bijvoorbeeld, in de Karavallei of op Sachalin.⁶³ Daar moesten de gevangenen werken bij private ondernemingen, maar hier was eigenlijk ook vrijwel geen werk zodat de gevangenen niets te doen hadden en wederom massaal vluchtten.⁶⁴ De overheid besloot daarom om het de gevangenen toe te staan elders te werken en een inkomen op te bouwen tot ongeveer 200 roebel per jaar.⁶⁵ Dit beleid leidde ertoe dat er in 1906 slechts 6000 gevangenen in de katorga zaten en hoewel er tijdens de Eerste Wereldoorlog veel gevangenen en krijgsgevangenen naar de katorga werden gestuurd, bedroeg dat aantal in 1916 slechts 28.600.⁶⁶

Al met al waren de omstandigheden in de katorga zo slecht dat velen de kampen ontvluchtten of zelfs zelfmoord pleegden en dat de autoriteiten tevergeefs probeerden het systeem te hervormen en te verbeteren.⁶⁷ Schrijvers als Dostojevski en Anton Tsjechov omschreven de katorga als een mislukt project.⁶⁸ De Romanov-tsaren probeerden een Westers gevangenismodel te introduceren, maar ze waren te verknocht aan het idee van de strafkampen en probeerden daarom een zelfde project op telkens verschillende locaties te starten zonder te anticiperen op steeds dezelfde voorkomende problemen.⁶⁹ Het sluiten van kampen hielp niet om de bestaande onrust in Siberië tegen te gaan.⁷⁰ Toch werd de katorga ook bijzondere en zelfs goede eigenschappen toegeschreven.

---

⁶² Gentes, 'Katorga Penal Labour', 51-53; Dostojevski, *Dodenhuis*, 310.

⁶³ Gentes, 'Sakhalin Policy', 1-2.

⁶⁴ Gentes, 'Katorga Penal Labour', 43-44.

⁶⁵ Ibidem, 56; 'Reform plans in Russia', *The New York Times*, 17 maart 1881 (versie 17 januari 2013) <http://query.nytimes.com/gst/abstract.html?res=9407E7DF133FEE3ABC4F52DFB566838A699FDE> (17 januari 2013).

⁶⁶ Applebaum, *Gulag: A History*, 14.

⁶⁷ Kennan, *Siberia*, 275.

⁶⁸ Dostojevski, *Dodenhuis*, 244-245 & 274-275; A. Tsjechov, *De moord*, VII – epiloog (versie 17 januari 2013) http://en.wikisource.org/wiki/The_Murder (17 januari 2013); Applebaum, *Gulag: A History*, 12-13.

⁶⁹ Gentes, 'Sakhalin Policy', 1; Gentes, 'Katorga Penal Labour', 44.

⁷⁰ 'Russian prison statistics', *The New York Times*, 14 februari 1885 (versie 17 januari 2013) <http://query.nytimes.com/gst/abstract.html?res=9F04E6D61F3BE033A25757C1A9649C94649FD7CF> (17 januari 2013).

Dostojevski en Tsjechov schreven namelijk over Siberië en de katorga als een plek waar een mens zichzelf overstijgt om ofwel te herleven ofwel naar de verdoemenis te gaan.⁷¹ In werkelijkheid hadden de gevangenen niet dergelijke mystieke ervaringen, de meesten althans niet.⁷² De plek van de katorga in de samenleving was dus tweeslachtig: aan de ene kant was Siberië een dreiging die ver weg, achter de bergen, school, maar die wel gevaarlijk was en aan de andere was de katorga een bron van overlast en een school voor criminelen.⁷³ Daarnaast was de katorga er ook op een meer individueel niveau: namelijk Siberië als plek voor mystiek en als plek om na te denken. Dat laatste werd vooral gedaan door verbannen intellectuelen en dissidenten, waaronder Dostojevski, maar bijvoorbeeld ook door de socialistische aristocraat Vladimir Ilijitsj Oeljanov (1870-1924), beter bekend als Vladimir Lenin.

Katorga: de academie voor de revolutie?

Vladimir Oeljanov had zijn bijnaam *Lenin* mogelijk afgeleid van de rivier Lena die door Siberië stroomt.⁷⁴ Lenin gebruikte zijn pseudoniem voor het eerst in december 1901 na zijn verbanning naar Siberië van 1897 tot 1900 om de Russische geheime politie, de Ochrana, te verwarren. Alleen zo kon hij politieke manifesten uitbrengen zonder de verdenking op zichzelf te laden. Die politieke manifesten, met name *Wat te doen?* (Russisch: *Tsjto delat?*, uit 1902, vernoemd naar een werk uit 1863 van de socialist Nikolaj Tsjernysjevski), verkondigden de visie dat er een proletarische revolutie zou plaatsvinden in Rusland, maar dat de arbeidersklasse niet zelf de weg naar het socialisme kon vinden. Een strakke partijorganisatie moest de arbeidersklasse daarom in juiste banen leiden.⁷⁵ Lenin was een aristocraat en groeide op in de kringen waarin socialistische ideeën aan het gisten en borrelen waren. Dankzij het familiegeld kon hij Marx lezen, waar hij zich waarschijnlijk door zijn revolutionaire broer Alexander in was gaan interesseren. Alexander had namelijk in 1887 een poging gewaagd tsaar Alexander III te doden, maar pleegde zelfmoord toen dat mislukte. Lenin groeide dus op met de revolutie en gebruikte het familiekapitaal toen hij zich aan zijn eigen revolutie wijdde.⁷⁶

Lenin geloofde dat rationalisme de mens de beste wereld, een marxistische staat, kon brengen. Hij dacht echter dat de arbeiders zelf nooit over genoeg kennis konden beschikken om ook daadwerkelijk marxistisch te worden, want daarvoor wisten zij te weinig

---

⁷¹ Dostojevski, *De broers Karamazov*, 918-931; F. M. Dostojevski, *Misdaad en straf* (2011 Amsterdam) 777-783; Dostojevski, *Dodenhuis*, 324; A. Tsjechov, *De moord*, VII – epiloog.

⁷² Gentes, *Exile, Murder and Madness*, 119 & 139.

⁷³ Gentes, 'Katorga Penal Labour', 46.

⁷⁴ R. Service, *Lenin: A Biography* (Londen 2000) 137; L. Fischer, *The Life of Lenin* (Londen 1964) 4-5.

⁷⁵ Bezemer en Jansen, *Een geschiedenis van Rusland*, 127.

⁷⁶ Smith, *Verloren adel*, 64.

van de gehele maatschappij. Alleen met een enorm brede kennis van de maatschappij kon er een marxistische analyse worden gemaakt. Vakbonden waren eveneens niet per se marxistisch, want hun werkterrein was slechts beperkt tot één hoek van de samenleving. Alleen een organisatie waarin alle elementen van de samenleving werden verenigd, kon de arbeiders naar het ware marxisme leiden. Een marxistische politieke partij was volgens Lenin dan ook de oplossing.⁷⁷

Velen sloten zich bij de marxistische partij aan, waaronder Josef Stalin (1878-1953). Stalin was niet, zoals Lenin, in een welgestelde familie geboren, maar genoot wel een degelijke opleiding waar hij socialistische literatuur las, waaronder het werk van Lenin. Hij begon zelf ook revolutionaire stukken te schrijven onder het pseudoniem *Koba*, naar een held die de armen beschermde in een roman van Alexander Kazbegi. Stalin nam al vroeg in zijn leven deel aan revolutionaire activiteiten en was hiervoor al enkele malen naar Siberië verbannen; hij ontsnapte drie van de vier keer. Later maakte hij het gehele katorgasysteem belachelijk vanwege deze slechte beveiliging.⁷⁸ In 1904 woonde Stalin een partijcongres bij waar hij onder meer Felix Dzerzjinski en andere bolsjewistische prominenten ontmoette. Felix Dzerzjinski (1877-1926) was een Poolse aristocraat die destijds net als Lenin goed onderwijs had genoten, maar in het laatste jaar van zijn opleiding, in 1895, van school werd gestuurd vanwege revolutionaire activiteiten.⁷⁹ Hij had zich namelijk bij een marxistische partij aangesloten.⁸⁰

Na de mislukte revolutie van 1905, de eerste socialistische revolutie in het Russische Rijk, werden Lenin, Stalin en Dzerzjinski alle drie verbannen naar Siberië.⁸¹ De drie mannen hebben later een belangrijke rol gespeeld in het opzetten van de communistische strafkampen: Lenin en Dzerzjinski in het begin van de jaren '20 en Stalin vooral in de jaren '30 en daarna. Nadat Lenin op 30 augustus 1918 een door de socialistisch-revolutionaire Fanja Kaplan gepleegde moordaanslag overleefde, zette hij een grootschalige terreur in tegen de tegenstanders van de revolutie. De bolsjewieken zagen nu overal om zich heen bedreigingen, of ze nu echt waren of verbeeld. Lenin nam daarom maatregelen en stelde Felix Dzerzjinski aan als hoofd van de *Buitengewone commissie voor de strijd tegen contrarevolutie en sabotage*, kortweg Tsjeka in het Russisch.⁸² De Tsjeka en diens opvolger, de OGPU, vervolgden in korte tijd duizenden mensen door ze ofwel te doden of in een

---

⁷⁷ Vladimir Ilyich Lenin, *What is to be done? Burning Questions of our Movement* (versie 17 januari 2013) <http://www.marxists.org/archive/lenin/works/1901/witbd/ch03.htm> (17 januari 2013).

⁷⁸ Applebaum, *Gulag: A History*, 15.

⁷⁹ Smith, *Verloren adel*, 171.

⁸⁰ R. Blobaum, *Felix Dzerzhinsky and the SDKPiL: A study of the origins of Polish Communism* (New York 1984) 37.

⁸¹ Seton-Watson, *The Russian Empire*, 598-606.

⁸² Bezemer en Jansen, *Een geschiedenis van Rusland*, 190.

strafkamp te plaatsen.⁸³ Dzerzjinski typeerde de situatie in Rusland rond 1920 als één waarin er geen behoefte was aan rechtvaardigheid, maar dat het oorlog was en men op leven en dood streed.⁸⁴

Lenin: plagiaatpleger of pragmatist?

Het probleem van een vergelijking maken tussen de tsaristische katorga en de goelag van Stalin is het bestaan van de strafkampen in de jaren '20 waar Lenin zijn vele tegenstanders heen stuurde. Het is namelijk onwaarschijnlijk dat Lenin werkelijk voortbouwde op de katorga-traditie, want waarom zou hij dan niet simpelweg de oude katorga-kampen in hergebruik hebben genomen? In plaats daarvan stichtte de Tsjeka in 1923 een nieuw kamp op de Solovetski-eilanden in de Witte Zee.⁸⁵ Het idee van de tsaristische katorga was echter om ten eerste de gevangenen zo ver mogelijk van de beschaafde wereld, Rusland, te verwijderen en daarvoor was het verre Siberië ideaal. Bovendien zagen de autoriteiten in Siberië een dubbel geluk. De gevangenen konden namelijk in Siberië ook dwangarbeid verrichten om de Russische economie te stimuleren. Lenin probeerde daarentegen enkel en alleen zijn politieke tegenstanders zo snel mogelijk uit beeld te werken, zolang ze maar niet in de grote steden terugkwamen en hij verbond, in tegenstelling tot Stalin later, ook geen economische motieven aan de strafkampen.⁸⁶

Lenin had namelijk helemaal geen oog voor economische mogelijkheden van de strafkampen en dit kon ook niet. In de tijd dat Lenins terreur hoogtij vierde, verkeerde Rusland van 1917 tot 1923 eveneens in een burgeroorlog tussen de bolsjewieken en de antirevolutionairen.⁸⁷ Het opbouwen van een betrouwbare infrastructuur, waar een economie op steunt, was dus onmogelijk. Lenin hield zich dus niet bezig met economische exploitatie van strafkampen, maar met het winnen van de burgeroorlog. Aangezien de bolsjewieken slechts een klein gedeelte van Rusland, waar Siberië niet onder viel, onder hun controle hadden, was het ook niet mogelijk om strafkampen te vestigen in het grondstofrijke Siberië.⁸⁸ Lenin vestigde zijn strafkampen in een gebied dat arm was aan grondstoffen, dichterbij het bolsjewistische kernland, op de Solovetski-eilanden.⁸⁹

Het gaf ook niet dat het gebied rond de Witte Zee grondstofarm was, want in plaats van economische exploitatie van strafkampen, voerde Lenin, om de Sovjeteconomie te

---

⁸³ Overy, *Russia's War*, 21-22.

⁸⁴ Smith, *Verloren adel*, 171.

⁸⁵ Overy, *Russia's War*, 21-22.

⁸⁶ Applebaum, *Gulag: A History*, 2, 13 & 20.

⁸⁷ Bezemer en Jansen, *Een geschiedenis van Rusland*, 185-190.

⁸⁸ W. McClellan, *Russia: A History of the Soviet Period* (New Jersey 1986) 43.

⁸⁹ Overy, *Russia's War*, 21-22.

stimuleren, in die periode een systeem in dat later *oorlogscommunisme* werd genoemd.⁹⁰ Dat hield in dat de bevolking werd gedwongen een bijdrage te leveren in manschappen en voedsel aan de bolsjewistische oorlogsinspanningen. De Tsjeka was hier een belangrijk instrument voor en hoe meer de bevolking zich verzette hoe zwaarder de repressie was. In deze tijd kreeg de Sovjetmaatschappij haar militaristische en autoritaire trekken.⁹¹ In 1920-1921 vond er in de stad Tambov, ten zuiden van Moskou, een grote boerenopstand plaats die hard werd neergeslagen door de Tsjeka: duizenden mensen werden geëxecuteerd en naar strafkampen gestuurd.⁹² De reden dat Lenin überhaupt besloot om zijn tegenstanders in een kamp vast te zetten, was omdat het gebruikelijk was om krijgsgevangenen in kampen te plaatsen, zoals enkele jaren daarvoor was gebeurd tijdens de Eerste Wereldoorlog. Sommige krijgsgevangenen kwamen toen zelfs helemaal in Siberië terecht.⁹³ De communistische samenleving bleef constant in een staat van oorlog, zelfs nadat de bolsjewieken de burgeroorlog gewonnen hadden.⁹⁴

Tijdens de Grote Terreur van de jaren '30 onder het bewind van Josef Stalin, werd er, net als tijdens de terreur van Lenin, ook veel gesproken van *saboteurs* en *vernielers*.⁹⁵ Deze terminologie en in feite hele gedachtegang is radicaal anders dan de vervolging van politieke tegenstanders én misdadigers onder het tsarisme. Stalin was net zo paranoïde als Lenin dat was, zo niet meer. Ook Stalin zag overal vijanden en liet het ene na het andere Sovjetkopstuk als *vijanden van het volk* (Russisch: *vragí naróda*⁹⁶) vervolgen op het schavot of in de goelag. De staat van oorlog en revolutie was eigenlijk nooit verdwenen en de oorlogsapparaten opgericht in de tijd van Lenin, zoals het *Politbureau* en het *Orgbureau*, maar ook de geheime dienst bleven bestaan.⁹⁷ Solzjenitsyn schreef dat het hem logisch leek dat met het oprichten van al deze nieuwe, communistische organisaties de oprichting van een nieuw soort gevangenis, de goelag, niets vreemds was.⁹⁸ Van 1934 tot 1953, het jaar dat Stalin stierf, zaten er in totaal 18 miljoen mensen in de goelag, verspreid over heel Rusland.⁹⁹ De term goelag duidde vanwege deze enorm hoge aantallen gevangenen op een gegeven moment niet alleen de kampen aan, maar ook het alomtegenwoordige systeem van

---

⁹⁰ Bezemer en Jansen, *Een geschiedenis van Rusland*, 190; Service, *Russia*, 127.

⁹¹ Bezemer en Jansen, *Een geschiedenis van Rusland*, 190.

⁹² McClellan, *Russia*, 67.

⁹³ '375.000 Austrians have died in Siberia', *The New York Times*, 28 januari 1920 (versie 17 januari 2013)

<http://query.nytimes.com/gst/abstract.html?res=9406E7D61F38E533A2575BC2A9679C946195D6CF> (17 januari 2013).

⁹⁴ Bezemer en Jansen, *Een geschiedenis van Rusland*, 190.

⁹⁵ Applebaum, *Gulag: A History*, 18; A. Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago: 1918-56, An Experiment in Literary Investigation V-VII* (New York 1977) 35; Service, *Russia*, 210.

⁹⁶ Applebaum, *Gulag: A History*, 111.

⁹⁷ Bezemer en Jansen, *Een geschiedenis van Rusland*, 190.

⁹⁸ Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*, 177.

⁹⁹ Bezemer en Jansen, *Een geschiedenis van Rusland*, 190.

repressie zelf.¹⁰⁰ De dreiging was zelfs zo erg dat de Sovjetbevolking last had van zogenaamde *deurbelkoorts*; het zweet barstte mensen uit als er midden in de nacht werd aangebeld, het was hoogstwaarschijnlijk de geheime dienst die hen dan wilde arresteren.

Hoewel zowel de katorga als de goelag formeel legaal waren, kon alleen de katorga ondanks de kritiek van intellectuelen de goedkeuring van de meerderheid van de bevolking wegdragen.¹⁰¹ De goelag en de katorga waren feitelijk niet heel verschillend, want in beide kampen moest men in de extreem koude winters en in de hete zomers met korte nachten dwangarbeid verrichten. Bovendien was het eten slecht, verbleven er zowel politieke gevangenen als reguliere misdadigers en brak de wreedheid die de gevangenen in beide kampen moesten verduren hun geest en lichaam.¹⁰²

Om een analyse te maken van het effect van de strafkampen op de gehele bevolking, moet er een onderscheid gemaakt worden tussen de katorga en goelag als *kamp* en de katorga en goelag als *systeem*. Een gevangene werd naar de katorga gestuurd om boete te doen en met de hoop dat hij zou transformeren tot een goed burger, maar in de goelag elimineerde de staat gewoonweg vele tegenstanders van de dictatuur van het proletariaat zonder hoop te bieden op een transformatie tot een beter mens. In de katorga stierven gevangenen vaak door onbekwaamheid en corruptie van de ambtenaren, terwijl de gevangenen in de goelag vaak stierven door opzettelijk boosaardig beleid van de ambtenaren.¹⁰³ Is het laatste werkelijk erger dan het eerste?

Het feit alleen al dat mensen vaak eerder hebben gehoord van Alexander Solzjenitsyn (1918-2008) en de goelag dan van Dostojevski of Tsjechov in verband met de katorga geeft al aan dat er zich een vertekening in de beeldvorming heeft voorgedaan. Zijn wij namelijk niet vaak geïnteresseerd in de gruwelijkheden die mensen elkaar aandoen? De meest intimiderende geschiedenisverhalen zijn die over menselijk leed, maar het verhaal van de katorga is daarentegen nauwelijks verteld, terwijl hier wel degelijk veel leed heeft plaatsgevonden. Zowel binnen als buiten Rusland is de geschiedenis van de katorga vrijwel onbekend.¹⁰⁴ In plaats daarvan wordt de katorga door verschillende historici gemakzuchtig als directe voorouder van de goelag neergezet, terwijl de katorga tegelijkertijd nauwelijks aandacht krijgt in de historiografie.¹⁰⁵ Daardoor kunnen dergelijke foutieve aannames over de relatie tussen de katorga en goelag niet makkelijk rechtgezet worden.

Niet alleen was het katorgasysteem iets fundamenteel anders dan het goelagsysteem en bouwde Lenin niet echt voort op het katorgasysteem, ook is het vreemd dat de katorga

---

¹⁰⁰ Applebaum, *Gulag: A History*, 1.

¹⁰¹ Solzjenitsyn, *The Gulag Archipelago*, 343.

¹⁰² Dostojevski, *Dodenhuis*, 8-12 & 323; Solzjenitsyn, *Ivan Denisovitsj*, 144, 154 & 167.

¹⁰³ Gentes, 'Katorga Penal Labour', 60-61; Service, *Russia*, 278.

¹⁰⁴ Gentes, 'Katorga Penal Labour', 46.

¹⁰⁵ Applebaum, *Gulag: A History*, 1 & 13-16; Overy, *Russia's War*, 21; Katamidze, *De geheime diensten van de Sovjet-Unie*, 10-14; Gentes, 'Katorga Penal Labour', 60-61.

door de eeuwen heen niet ook zo'n litteken heeft achtergelaten bij veel Russen zoals de goelag dat in een vrij korte periode (1919-1987) wel heeft gedaan.¹⁰⁶ De kampen zelf waren niet heel verschillend, maar de systemen wel. Is het menselijk leed dat de kampen veroorzaakten dan relatief onbelangrijk geweest voor onze beeldvorming? Is het trauma van de goelag door andere factoren dan wreedheid en ontberingen tot stand gekomen? Of is het misschien zo dat het trauma van de katorga zich niet volledig heeft kunnen ontwikkelen of heeft kunnen tentoonspreiden?

---

¹⁰⁶ Applebaum, *Gulag: A History*, 3.

Hoofdstuk 2 Parades en paniek

Waarom was de goelag eigenlijk zo traumatisch waar de katorga dat blijkbaar niet echt was? Als de twee kampen zelf niet heel erg verschilden, waren de maatschappelijke omstandigheden dan misschien de bepalende factor voor de traumatisering? Wat was precies het doel van de katorga en wat was het doel van de goelag? Welke rol speelde de gevangenisliteratuur over de katorga en goelag eigenlijk in respectievelijk de Russische en Sovjetsamenleving? Hoe is het goelagtrauma ontstaan en waarom is het trauma van de katorga juist niet ontstaan?

Zoals uit het voorgaande hoofdstuk is gebleken was de katorga in de tijd van Peter de Grote en diens opvolgers in de eerste plaats een middel waarmee reeds veroordeelde gevangenen ingezet konden worden om Rusland op te bouwen en de economie te stimuleren. Toen de katorga in 1722 werd geïnstitutionaliseerd kon het katorga-kamp op zich ook een bestemming zijn voor een veroordeelde misdadiger. De katorga was daarmee onderdeel geworden van het Russische strafstelsel. Decennialang maakten de Russische autoriteiten weliswaar gebruik van dwangarbeid, maar het moest volgens de staat dan toch vooral rechtvaardige dwangarbeid zijn. Zoals uit een voorbeeld afkomstig uit Dostojevski's *Aantekeningen uit het Dodenhuis* (1862) blijkt, werd de onschuld van een gevangene door een rechtbank bevestigd en werd de gevangene zo snel mogelijk vrijgelaten.¹⁰⁷ Hoe wreed de dwangarbeid ook mocht zijn, de Russische staat in de negentiende eeuw was er ogenschijnlijk niet op uit om lastige elementen simpelweg uit de maatschappij te verwijderen. Een verdachte moest namelijk op rechtmatige wijze vervolgd worden door de rechtspraak en vervolgens zou hij in geval van veroordeling op rechtmatige wijze naar de katorga gestuurd kunnen worden.¹⁰⁸ De vraag is of de rechtmatigheid van een dergelijk besluit ook vaak rechtvaardig was.

De Russische staat vervolgde namelijk in de negentiende eeuw ook veel politieke tegenstanders, zoals de Decembristen, Poolse opstandelingen en andere revolutionairen.¹⁰⁹ Zelfs onder het regime van de gewaardeerde tsaar Alexander II (r. 1855-1881) die vele liberale hervormingen had doorgevoerd of dat nog wilde doen, was het nog altijd onmogelijk om de absolute autoriteit van de tsaar in twijfel te trekken.¹¹⁰ Criticasters, zoals schrijvers, historici, dichters, van de tsaar werden in de negentiende eeuw namelijk de mond gesnoerd

---

¹⁰⁷ Dostojevski, *Dodenhuis*, 272-273.

¹⁰⁸ Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*, 331.

¹⁰⁹ Gentes, *Exile, Murder and Madness*, 129-133.

¹¹⁰ M. T. Choldin, *A Fence around the Empire: Russian Censorship of Western Ideas under the Tsars* (Durham 1985) 18-33.

en soms zelfs naar Siberië verbannen.¹¹¹ Dostojevski was één van die kritische mensen en hield er revolutionaire ideeën op na waarvoor ook hij zou worden verbannen.

De oorlog tussen het rijk en de revolutionair

Fjodor Michajlovitsj Dostojevski (1821-1881) groeide redelijk welgesteld op in Moskou en Sint-Petersburg en maakte toen kennis met veel buitenlandse en klassieke literatuur. Hij ging naar een kostschool waar hij de moderne en klassieke talen leerde om vervolgens samen met zijn broer Michail een militaire ingenieursopleiding te volgen. Daar bleef hij geïnteresseerd in de literatuur en om financieel rond te kunnen komen besloot Dostojevski een eigen roman te schrijven. Door deze roman, *Arme mensen* (1846), kwam hij in aanraking met intellectuele kringen (Russisch: *kroezjki*) rondom de beroemde, progressieve en antiautoritaire literatuurcriticus Vissarion Belinski (1811-1848). Belinski was echter te atheïstisch voor Dostojevski en daarom verliet hij zijn gezelschap.¹¹² Een aantal jaar later, in 1849, werd Dostojevski gearresteerd vanwege zijn eerdere omgang met Belinski, omdat tsaar Nicolaas I (r. 1825-1855) een opstand vreesde zoals die zich in 1848 in grote delen van Europa had voorgedaan. In de jaren '40 van de negentiende eeuw woedde er namelijk een felle ideologische strijd tussen de *slavofielen*, die teruggrepen op de waarden van vóór Peter de Grote maar tegelijkertijd het keizerlijke absolutisme niet accepteerden, en de *westerlingen*, die progressief waren en bijvoorbeeld het lijfeigenschap en de lijfstraf wilden afschaffen.¹¹³ Tsaar Nicolaas probeerde daarom zo gauw mogelijk deze subversieve geluiden te smoren door strenger op te treden. Dostojevski en andere intellectuelen werden veroordeeld tot executie, maar dit vonnis werd op het laatste moment in een gevangenisstraf van vier jaar omgezet en Dostojevski werd naar de vestingskatorga in Omsk gestuurd.¹¹⁴

Over zijn ervaringen in de katorga schreef Dostojevski het boek *Aantekeningen uit het Dodenhuis*. Daarin beschreef hij vooral de psychologische processen die de gevangenen in de katorga dreven. *Het Dodenhuis* geeft ons inzicht in hoeverre de onruststokers door de Russische staat werden omgevormd tot gehoorzame burgers. Volgens Dostojevski speelde tuchtiging, naast dwangarbeid, een erg grote rol hierin. Eén geval van tuchtiging dat Dostojevski beschreef is erg bijzonder. Een beul, luitenant Zjerebjatnikov, haalde volgens

---

¹¹¹ Kennan, *Siberia*, 494; 'Reform plans in Russia', *The New York Times*, 17 maart 1881 (versie 17 januari 2013)
<http://query.nytimes.com/gst/abstract.html?res=9407E7DF133FEE3ABC4F52DFB566838A699FDE>
(17 januari 2013).

¹¹² A. Langeveld en W. G. Weststeijn, *Moderne Russische Literatuur: van Poesjkin tot heden* (Amsterdam 2005) 63-85.

¹¹³ Bezemer en Jansen, *Een geschiedenis van Rusland*, 130-131.

¹¹⁴ *Ibidem*, 131.

Dostojevski altijd grappen uit met de gevangenen die lijfstraffen moesten ondergaan.¹¹⁵ Het verhaal van de luitenant was erg bekend in de vestingskatorga en ging als volgt: een gevangene werd voorgeleid en zag de rijen soldaten staan met spitsroeden die op zijn rug zouden worden stukgeslagen. Op dat moment begon hij de luitenant te smeken om genade en de luitenant veinsde op dat moment medeleven en liet de procedure tijdelijk stopzetten om met de gevangene te praten. De luitenant zei medelijden te hebben, maar zei ook dat hij zijn plicht moest doen. Hij zei dat het niet om hem draaide, maar om de wet en dat hij God en vaderland diende. De luitenant beloofde coulant te zijn in het straffen en de soldaten zacht te laten slaan, zolang de gevangene beloofde zich te gedragen. De gevangene raakte in vervoering en zwoer op het hiernamaals dat hij zich zou gedragen. Vervolgens riep de luitenant de gevangene zo hard mogelijk te slaan en barstte in lachen uit om zijn grap.¹¹⁶

Het interessante aan dit voorbeeld van Dostojevski is dat de gevangene zo bang was voor de lijfstraf dat hij zijn redding ziet in de persoon die de wet, God en het vaderland vertegenwoordigde. Dit komt exact overeen met de staatsideologie van de Romanovs, namelijk: 'Autocratie, Orthodoxie en Volksheid' (Russisch: *pravoslavie, samoderzjavie i narodnost*).¹¹⁷ Deze drie elementen betekenden respectievelijk dat er geen plek was voor liberalisme, enkel voor het keizerlijk absolutisme, dat het zuivere Russisch-orthodoxe christendom nageleefd moest worden en dat Rusland een gelijke was van elke Europese grootmacht, zo niet de meerdere.¹¹⁸ De nadruk van de grap van de luitenant draaide niet om de drie elementen van de staatsideologie, maar om het verraden van zijn belofte om de gevangene coulant te straffen. Hij zag zichzelf hoogstwaarschijnlijk werkelijk als werktuig van de staat en hij voerde de drie elementen aan als een soort inleiding op de grap waarmee de gevangenen wel akkoord moest gaan. Het effect dat de combinatie van lijfstraf en belofte aan de wet, God en vaderland had op de gevangene was zeer gunstig gezien vanuit het oogpunt van de autoriteiten: de lijfstraf werkte, want de gevangene beloofde immers beterschap en trouw aan de autocratie, de orthodoxie en het vaderland. Op die manier probeerde de staat de gevangene aan zich te binden, iets wat bij veel vrije burgers, ondanks strenge censuur, niet lukte.¹¹⁹

De anarchisten die in 1881 een geslaagde aanslag op Alexander II hadden gepleegd, werden berecht door een krijgsraad. De Russische staat leek dus te verkeren in een staat

---

¹¹⁵ Dostojevski, *Dodenhuis*, 206.

¹¹⁶ *Ibidem*, 207-208.

¹¹⁷ Bezemer en Jansen, *Een geschiedenis van Rusland*, 127; K. Malfliet, M. Bogaert en L. Verpoest, *Het Europees beleid van Rusland* (Leuven/Apeldoorn 2000) 33.

¹¹⁸ Bezemer en Jansen, *Een geschiedenis van Rusland*, 127.

¹¹⁹ Choldin, *Russian Censorship*, 43.

van oorlog tegen de subversieve elementen in de samenleving.¹²⁰ Het was echter niet zo, zoals vijftig jaar later tijdens de Grote Terreur onder Stalin, dat iedereen een potentieel doelwit was voor de geheime politie. Integendeel, de Russische staat isoleerde de revolutionairen van de Russische samenleving door ze als *westerlingen* te typeren en een beroep te doen op de Russische bevolking deze *westerlingen* te bestrijden.¹²¹ De wijze waarop de staat deze oorlog tegen de politieke tegenstanders voerde kan nauwelijks rechtvaardig genoemd worden en was in principe niet anders dan de strijd van Stalin tegen zijn tegenstanders.

De verhouding tussen politieke gevangenen en reguliere gevangenen was echter nogal uit balans in de katorga. Tijdens deze *ideologische oorlog* waren er nog altijd veel meer reguliere misdadigers in de katorga te vinden dan politieke gevangenen. Deze reguliere misdadigers zaten daar met een geldige reden, namelijk voor moord of een andere zware misdaad.¹²² De katorga functioneerde in de laat-negentiende eeuw dus nog steeds, zelfs tijdens de zwaarste repressie van de staat, primair als plek waar reguliere misdadigers naartoe werden gestuurd. Ook genoot het boek van Dostojevski, *Aantekeningen uit het Dodenhuis*, dat waarschijnlijk het meest gelezen boek over de katorga is, feitelijk geringe bekendheid onder de bevolking.¹²³ Dit kwam doordat de mate van analfabetisme hoog was onder de Russische bevolking. In het midden van de negentiende eeuw waren bijvoorbeeld op het platteland slechts één op de zes mannen en één op de veertien vrouwen geletterd. Aan het einde van de negentiende eeuw waren twee op de vijf mannen geletterd en één op de zes vrouwen.¹²⁴ Daardoor kon de gewone man niet gemakkelijk kennis nemen van eventuele misstanden in de katorga.¹²⁵

Hierdoor werd de katorga door de meerderheid van de Russische bevolking dus niet als een gevaar gezien, omdat er in de eerste plaats voornamelijk echte criminelen naartoe werden gestuurd. In de tweede plaats werden de revolutionairen door de staat succesvol afgeschilderd als buitenstaanders die Rusland schade wilden berokkenen. Zelfs als de bevolking meer informatie had willen inwinnen, dan zou het aantal mensen dat deze boodschap nog *had kunnen* overbrengen enorm klein zijn geweest, gezien de lage geletterdheid van de Russische bevolking. De katorga was niet prominent aanwezig in het leven van de meeste Russen en was hoogstens een geaccepteerd onderdeel van het Russische strafstelsel. Bezwaren tegen de katorga bestonden vooral vanwege de overlast

---

¹²⁰ 'Reform plans in Russia', *The New York Times*, 17 maart 1881 (versie 17 januari 2013) <http://query.nytimes.com/gst/abstract.html?res=9407E7DF133FEE3ABC4F52DFB566838A699FDE> (17 januari 2013).

¹²¹ Ibidem.

¹²² Gentes, 'Katorga Penal Labour', 42.

¹²³ Applebaum, *Gulag: A History*, 13.

¹²⁴ A. Kahan, *Russian Economic History: The Nineteenth Century* (Chicago 1989) 186.

¹²⁵ Choldin, *Russian Censorship*, 31-33.

die gevluchte gevangenen veroorzaakten en niet vanwege een morele overtuiging dat de katorga onmenselijk was.¹²⁶ Het tsaristische maatschappelijke ideaal van autocratie, orthodoxie en volksheid werd namelijk in de katorga belichaamd en ook door de bevolking erkend.¹²⁷ De belichaming van dat ideaal in de katorga zou ook verklaren waarom de tsaren zo moeilijk van het katorgasysteem konden afstappen: het principe was in hun ogen vrijwel volmaakt.¹²⁸ De kampen waren namelijk letterlijk en figuurlijk ver van de meeste Russen verwijderd, ze huisden criminelen en revolutionairen, zorgden ook nog eens voor economische groei en maakten van criminelen gehoorzame en zelfs vrome burgers.¹²⁹ Zo zagen de autoriteiten het katorgasysteem in ieder geval, maar velen die uit de katorga terugkeerden leidden een teruggetrokken bestaan en waren vervreemd van de maatschappij of hadden tijdens hun gevangenschap juist het plan opgevat de maatschappij te ontwrichten.¹³⁰

Boeken die een enkeling over zijn ervaringen schreef werden nauwelijks gelezen. De gewone bevolking was meer bezig om in haar levensonderhoud te voorzien en dat was allesbehalve gemakkelijk. Tijdens de Eerste Wereldoorlog bleek dat de bevolking het tsaristische maatschappelijke ideaal wel erkende, maar er nauwelijks mee verbonden was, vooral niet in de zware tijden van schaarste veroorzaakt door de oorlog. Tijdens een broodoproer in *Petrograd* op 23 februari 1917 sloten oorlogsmoeë soldaten zich aan bij een woedende menigte en bracht de volksbeweging het Russische keizerrijk ten val.¹³¹ Uiteindelijk zouden de bolsjewieken eind 1917 onder leiding van Lenin aan de macht komen.¹³²

De weg naar het Sovjetparadijs

De communistische maatschappij die de bolsjewieken in Rusland wilden opzetten was in hun ogen de perfecte maatschappij. Het zou een maatschappij zijn waar de heersende kapitalistische klasse verdreven was en de gewone man een goed leven kon leiden zonder uitgebuit te worden. Deze communistische ideeën die van Karl Marx en Friedrich Engels afkomstig waren, werden door Lenin en Stalin aangepast. Zo werd Rusland in theorie het

---

¹²⁶ Gentes, 'Katorga Penal Labour', 50-52; 'Russian prison statistics', *The New York Times*, 14 februari 1885 (versie 17 januari 2013)

<http://query.nytimes.com/gst/abstract.html?res=9F04E6D61F3BE033A25757C1A9649C94649FD7CF> (17 januari 2013).

¹²⁷ Bezemer en Jansen, *Een geschiedenis van Rusland*, 127; Malfliet, Bogaert en Verpoest, *Europees beleid van Rusland*, 33.

¹²⁸ Gentes, 'Katorga Penal Labour', 44.

¹²⁹ Gentes, *Exile, Murder and Madness*, 119 & 180.

¹³⁰ Dostojevski, *Dodenhuis*, 8-12; Gentes, *Exile, Murder and Madness*, 103 & 150-152.

¹³¹ Bezemer en Jansen, *Een geschiedenis van Rusland*, 177.

¹³² *Ibidem*, 181-185.

modelland waar Marx en Engels het over hadden. Die aanpassingen leidden er echter toe dat de voorspelde *dictatuur van het proletariaat* eigenlijk een dictatuur van de communistische partij werd.¹³³ De moeilijkheid die Lenin en Stalin als leiders van de Partij ervoeren was dat de marxistische theorie eigenlijk geen theorie was die men in de praktijk zomaar kon toepassen. Marx en Engels hadden een bepaalde visie op de ontwikkeling van de maatschappij geformuleerd, maar ze hadden geen duidelijke richtlijnen voor een *marxistische staat* opgesteld.¹³⁴ Daarbij was Rusland bij lange na niet rijp voor een proletarische revolutie zoals Marx en Engels die hadden voorspeld en daarom was het nodig om de marxistische ideeën aan te passen zodat het communistische project niet zou vastlopen. Met name Lenin moest dus intellectueel improviseren.¹³⁵

Lenin formuleerde de weg naar vrijheid voor het proletariaat als een strijd tegen de vijanden van deze vrijheid. Hij stelde dat een brede democratie voor het proletariaat de dictatuur van het proletariaat zou voortbrengen die de vrijheid van onderdrukkers, uitbuiters en kapitalisten zou beperken opdat het volk vrij zou zijn.¹³⁶ De beperkingen op de vrijheid van de vijanden van de revolutie werden in het zogenaamde Wetboek van Strafrecht van 1922 opgeschreven, dat als wettelijk fundament voor de Sovjetmaatschappij diende.¹³⁷

Een belangrijk artikel in het Wetboek van 1922 was artikel 57, dat over contrarevolutionaire criminaliteit gaat. Daarin stond onder meer dat contrarevolutionaire criminaliteit elke handeling inhield die direct tegen de proletarische autoriteit gericht was, maar ook elke handeling die de bourgeoisie (tegenstanders van het proletariaat) zou assisteren. Onder assistentie viel bijvoorbeeld spionage en het financieren van de pers, maar misschien wel het belangrijkste is dat deze omschrijving feitelijk elke handeling strafbaar maakte.¹³⁸ In het Wetboek werden later, bijvoorbeeld in 1926 en 1927, aanpassingen gedaan, maar dat waren voornamelijk veranderingen in rechtspersonen. Zo moest na de oprichting van de Sovjet-Unie, later in 1922, de term USSR in de wet verwerkt worden, maar wat de brede omschrijving voor crimineel gedrag betreft, veranderde het Wetboek van Strafrecht niet echt.¹³⁹ Dit had grote gevolgen voor de jaren die volgden. Zo werden politieke tegenstanders onder Lenin al vervolgd op basis van de nieuwe wetten. De Partij kreeg zo steeds meer invloed op de Russische maatschappij.¹⁴⁰ Tijdens deze vervolgingen werden nog maar betrekkelijk weinig mensen geëxecuteerd, want dat werd

---

¹³³ R. W. Makepeace, *Marxist Ideology and Soviet Criminal Law* (New Jersey 1980) 11-12.

¹³⁴ Makepeace, *Marxist Ideology and Soviet Criminal Law*, 13.

¹³⁵ *Ibidem*, 39-43.

¹³⁶ *Ibidem*, 43; V., Chalidze, *Criminal Russia: Essays on Crime in the Soviet Union* (New York 1977) 204-215.

¹³⁷ Makepeace, *Marxist Ideology and Soviet Criminal Law*, 102-114.

¹³⁸ *Ibidem*, 107 & 115.

¹³⁹ *Ibidem*, 119-120.

¹⁴⁰ *Ibidem*, 12-13.

alleen gedaan als er sprake was van grove misdaden die de fundamenteën van de Sovjets bedreigden.¹⁴¹ Onder leiding van Josef Stalin zou de weg naar het paradijs echter met vele duizenden lijken bezaaid zijn.

Zondaars in het paradijs

In de jaren '30 vonden er in de Sovjet-Unie grootschalige vervolgingen plaats van zowel politieke leiders als van gewone burgers tijdens de periode die vaak de *Grote Terreur* wordt genoemd.¹⁴² Velen werden geëxecuteerd, zoals de prominente bolsjewiek Nikolaj Boecharin in 1938, of uitgehongerd, zoals de boeren in Oekraïne, maar ook werden er duizenden mensen naar de goelags gestuurd.¹⁴³ De Grote Terreur kende twee lagen: een bovenste en een onderste laag. In de bovenste laag stuurde Stalin er bij de geheime dienst, de NKVD, op aan om zoveel mogelijk anti-Sovjet en in feite anti-Stalin elementen te elimineren. Hij stelde quota op voor het aantal te elimineren personen. Deze quota waren opgedeeld in twee categorieën: de eerste betekende executie en de tweede betekende dwangarbeid in de goelag.¹⁴⁴ Stalin probeerde op deze manier een nieuwe orde te scheppen in de maatschappij en tegelijkertijd die maatschappij economisch te versterken.¹⁴⁵

In de onderste laag van de Grote Terreur heerste er chaos: hier waren het gewone mensen die elkaar van misdrijven verdachten en elkaar bij de geheime dienst aangaven.¹⁴⁶ Nadat Stalin een toespraak had gehouden in april 1929 waarin hij verwees naar zogenaamde *vernielers* of *saboteurs* die het communistische project schade wilden berokkenen, was er namelijk een vijandige spanning tussen de mensen ontstaan. De vernielers werkten volgens Stalin in dienst van de buitenlandse bourgeoisie die een nieuwe aanval op de Sovjet-Unie aan het voorbereiden was.¹⁴⁷ Dus net als de tsaar dat vijftig jaar voor Stalin had gedaan, riep deze de Russische bevolking nu ook op om te strijden tegen uitheemse elementen om het voortbestaan van de staat te waarborgen. De zware maatregelen die het Sovjetregime trof werden hierdoor gerechtvaardigd.¹⁴⁸ Een belangrijk verschil met de strijd van de tsaren is echter dat Stalin zich in feite vereenzelvigde met de staat. Personen die een bedreiging voor Stalins macht vormden werden aangeklaagd en via rechtszaken weggewerkt, maar het bewijs dat de aanklagers leverden was vaak niet sterk of

---

¹⁴¹ Makepeace, *Marxist Ideology and Soviet Criminal Law*, 118.

¹⁴² Bezemer en Jansen, *Een geschiedenis van Rusland*, 218.

¹⁴³ Applebaum, *Gulag: A History*, 104-116 & 515-516.

¹⁴⁴ *Ibidem*, 105.

¹⁴⁵ *Ibidem*, 2, 9, 20 & 105.

¹⁴⁶ Makepeace, *Marxist Ideology and Soviet Criminal Law*, 140-141.

¹⁴⁷ *Ibidem*, 141.

¹⁴⁸ *Ibidem*, 141.

door marteling verkregen.¹⁴⁹ Zo werden er regelmatig strafbare feiten of illegale organisaties overduidelijk verzonnen om tot een veroordeling te komen.¹⁵⁰

Niet alleen mensen, maar ook slechte situaties die de macht van Stalin bedreigden, zoals de daling van de levensstandaard eind 1932, werden door hem aangegrepen om meer rechtszaken op te zetten.¹⁵¹ Zo kon Stalin de schuld afschuiven op zogenaamde saboteurs en vernielers die vaak in werkelijkheid niks aan de slechte situatie konden doen. Ook werden er grote showprocessen op touw gezet, zowel in de steden als op het platteland. Daar werden invloedrijke mensen, zoals prominente politici en rijke boeren (koelakken), na een vaak heftige waterval van beschuldigingen en bekentenissen ter dood veroordeeld of naar de goelag gestuurd.¹⁵² Het waren echter vooral de gewone mensen die meestal het slachtoffer waren van de chaos van de jaren '30. Zo bestond in de jaren 1931-33 ongeveer 30 procent van de veroordeelden in de USSR die naar de goelag werden gestuurd uit boeren. Later daalden deze percentages, vooral vanwege het feit dat er al zoveel boeren voor een aantal jaren opgesloten zaten of gestorven waren.¹⁵³ Artikel 57 van het Wetboek van Strafrecht, het artikel dat contrarevolutionaire activiteiten verbood, stond centraal tijdens veel van de processen, maar veel mensen werden ook vanwege eigendomsmisdrijven of misdaden tegen het bestuur veroordeeld.¹⁵⁴

De rechtszaken die werden bijgewoond door grote massa's mensen die de emotionele verdachten en uitzinnige aanklagers hoorden spreken hadden grote invloed op de samenleving. Vanwege de brede formulering van de wet kon iemand veroordeeld worden voor de meest kleine zaken die nauwelijks als misdrijf aangemerkt konden worden. Zo vertelt Solzjenitsyn in *De Goelagarchipel* dat er een fabrieksleider was die als eerste stopte met klappen bij een bijeenkomst waardoor hij voor tien jaar naar de goelag gestuurd werd of boeren die veroordeeld werden omdat ze vergaten zout op hun maaltijd te strooien.¹⁵⁵

Solzjenitsyn weet de willekeur van de vervolging aan het feit dat er geen instantie was die de geheime dienst controleerde. De geheimagenten konden oppakken wie ze wilden en deden dat vaak uit hebzucht, want als ze iemand oppakten konden ze diens bezittingen voor zichzelf meenemen.¹⁵⁶ Niet alleen de mensen bij de geheime dienst waren hebzuchtig, ook de gewone bevolking gaf elkaar aan uit angst voor de ander of om simpelweg iemands spullen in handen te krijgen. De arrestatie van een persoon ging vaak gepaard met de

---

¹⁴⁹ Applebaum, *Gulag: A History*, 108 & 127-128.

¹⁵⁰ Makepeace, *Marxist Ideology and Soviet Criminal Law*, 141.

¹⁵¹ Ibidem, 141-142.

¹⁵² Applebaum, *Gulag: A History*, 104-105.

¹⁵³ Makepeace, *Marxist Ideology and Soviet Criminal Law*, 174-175.

¹⁵⁴ Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago V-VII*, 34-35; Applebaum, *Gulag: A History*, 108; Makepeace, *Marxist Ideology and Soviet Criminal Law*, 142-143 & 171-173; Solzjenitsyn, *Ivan Denisovitsj*, 39-40 & 50.

¹⁵⁵ Makepeace, *Marxist Ideology and Soviet Criminal Law*, 120 & 173.

¹⁵⁶ Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*, 71-72.

arrestatie van diens familie en een heel netwerk om diegene heen, wat ertoe leidde dat er soms grootschalige vervolgingen van mensen uit gehele sociale klassen en gebieden plaatsvonden.¹⁵⁷ De bevolking leefde dus in angst en mensen durfden nauwelijks met elkaar te spreken, omdat men bang was iets te zeggen wat tot verdenking zou kunnen leiden. Ook ging men andere mensen uit de weg in wiens familie reeds iemand was gearresteerd om zo niet in het netwerk van arrestaties betrokken te raken.¹⁵⁸ Zo werd in de jaren '30 ook de familie van de latere secretaris-generaal van de Communistische Partij Michail Gorbatsjov gemeden, nadat diens beide grootvaders gearresteerd, gemarteld en gedeporteerd waren. Die ervaring zou Gorbatsjov altijd bijblijven.¹⁵⁹ Op deze manier werd de gehele bevolking betrokken bij de behoefte van Stalin om zich te vereenzelvigen met de staat: de gewone man en vrouw leefden in continue angst. Als gevolg hiervan pleegden velen in Moskou en in de gehele Sovjet-Unie zelfmoord.¹⁶⁰

Ontmenselijking – vergoddelijking

Het jaar 1937 is een keerpunt geweest in de Terreur en is ook in de geheugens van velen blijven hangen, terwijl het aantal slachtoffers in de goelags juist in de jaren '40 groter was en pas in 1952 zijn hoogtepunt kende.¹⁶¹ In 1937 werden ontzettend veel bolsjewieken van het eerste uur veroordeeld en in 1938 viel hetzelfde lot de top van het Rode Leger ten deel.¹⁶² Daarmee was de Grote Terreur weliswaar over haar hoogtepunt heen, maar de terreur werd op een laag pitje voortgezet tot aan Stalins dood.¹⁶³ Belangrijker voor de mentaliteit van de bevolking was dat de zogenaamde *vijanden van het volk* vanaf 1937 door Stalin werden omschreven als iets ongelofelijk laagmenselijks, als iets *onmenselijks* zelfs: de vijanden waren ongedierte, vervuiling of onkruid dat uitgeroeid moest worden. In de goelag zelf vond deze ontwikkeling haar weerslag in het feit dat de gevangenen elkaar niet langer *kameraad* mochten noemen of hun bewakers zo mochten aanspreken. Ze mochten elkaar enkel aanspreken als *gevangene* (Russisch: *zakljoetsjónnyj*, kortweg: *z/k*, uitgesproken als “zek”) en de bewakers moesten ze aanspreken met *burger*.¹⁶⁴ Zowel binnen als buiten de goelag waren de politieke gevangenen dus totaal geïsoleerd geraakt en ontmenselijkt.

Haaks daarop stond de visie van Stalin op zijn Sovjetmaatschappij, die de Terreur zag als een proces waarin de ideale Sovjetmaatschappij werd gecreëerd. Alle slechte

---

¹⁵⁷ Applebaum, *Gulag: A History*, 109 & 111-112 & 128.

¹⁵⁸ Ibidem, 109.

¹⁵⁹ Ibidem, 495.

¹⁶⁰ K. Schlögel, *Terreur en droom: Moskou 1937* (Amsterdam/Antwerpen 2008) 17 & 91-92.

¹⁶¹ Applebaum, *Gulag: A History*, 103-104; Schlögel, *Terreur en droom*, 18-19.

¹⁶² Applebaum, *Gulag: A History*, 106; Schlögel, *Terreur en droom*, 90-91.

¹⁶³ Bezemer en Jansen, *Een geschiedenis van Rusland*, 218-221.

¹⁶⁴ Applebaum, *Gulag: A History*, 112; Solzjenitsyn, *Ivan Denisovitsj*, 12 & 26.

elementen werden, net als onkruid, verwijderd wat Stalin de mogelijkheid gaf om zijn dromen te realiseren. Hij was de onbetwiste leider van de Sovjet-Unie en zijn succes zou vereeuwigd worden in de stad Moskou. Stalin had grootste bouwplannen voor Moskou, het zou een niet te evenaren grootse stad moeten worden die internationaal aanzien zou verwerven.¹⁶⁵ Er lagen bouwplannen voor onder meer ziekenhuizen en scholen, clubhuizen en culturele centra, parken, riolering, bioscopen, hotels en tentoonstellingsarchitectuur. Elke week werd er een bouwwerk opgeleverd en publiekelijk geopend.¹⁶⁶ Daarbij vonden er ook vaak festiviteiten plaats en andere grote publieke activiteiten, zoals sportevenementen en tentoonstellingen.¹⁶⁷ Hierbij werden de grote voorbeelden van de Sovjetvoorspoed tentoongespreid voor het grote publiek. Die voorbeelden waren zowel de socialistisch-realistische bouwwerken en films als voorbeeldige Sovjetburgers. Overal in het land ontsproten er stalinistische gebouwen en beelden van onder meer Lenin die het communisme verheerlijkten.¹⁶⁸

Voor Stalin was de ideale Sovjetburger krachtig en jong, van na de Revolutie van 1917 en naïef, goedgelovig en trouw aan Stalin. De historicus Karl Schlögel zegt in zijn boek *Terreur en droom* het volgende over het Rusland van Stalin in 1937 en het stalinisme:

De door de Russische Revolutie op gang gebrachte sociale mobilisatie had een onuitputtelijk reservoir aan gaven, talenten, zowel fysiek als geestelijk, laten vrijkomen. Een autoritaire organisatie kon zich uit dat 'mensenmateriaal' naar eigen goeddunken en evenzo onuitputtelijk bedienen en daaruit iets vormen. Zo heeft ze op grote schaal musici, violisten, pianisten, zangers, acteurs, ingenieurs, technici en inderdaad ook atleten voortgebracht. Sport is een zaak van de jeugd, en de parade van de fizkoeltoerniki [*fysieke culturalisten*¹⁶⁹] is een parade van de jeugd. Het is geen toeval dat er in de ooggetuigenverslagen afwisselend sprake is van 'Dag van de Jeugd' en 'Parade van de Sporters'. In dit verband zou je bijna in de verleiding komen te variëren op Lenins spreuk¹⁷⁰: stalinisme is jeugd plus sovjetmacht, autoritaire macht plus schoonheid van het atletische lichaam.¹⁷¹

Stalin zag tijdens de festiviteiten op het Rode Plein zijn ideale Sovjetmaatschappij geculmineerd in de jonge, atletische lichamen van de deelnemers. De ideale Sovjetburger werd daarmee, gelijk de *vijanden van het volk*, eveneens ontmenselijkt en werd haast een

---

¹⁶⁵ Schlögel, *Terreur en droom*, 256.

¹⁶⁶ Ibidem, 60 & 286.

¹⁶⁷ Ibidem, 256-257 & 300-307.

¹⁶⁸ A. Tarkhanov, S. Kavtaradze en M. Anikst, *Architecture of the Stalin era* (New York 1992) 80.

¹⁶⁹ Aanhangers van een manier van denken over lichaamsbeweging die ontstaan is in de negentiende eeuw en gangbaar was tot in de twintigste eeuw.

¹⁷⁰ Lenins spreuk was: "Communisme is sovjetmacht plus elektrificatie van het hele land." (versie 17 januari 2013) http://en.wikiquote.org/wiki/Vladimir_Lenin#1920s (17 januari 2013).

¹⁷¹ Schlögel, *Terreur en droom*, 306.

godheid die aanbeden diende te worden. Het wrange hieraan was dat tegelijkertijd de toeschouwers samen met de rest van de bevolking in doodsangst leefden om gedood of verbannen te worden en dat die angst vaak ook nog echt werkelijkheid werd. Sterker nog, zelfs de jonge sporters waren niet helemaal veilig voor de Terreur: de gebroeders Starostin, trainers van de Moskouse voetbalclub Spartak, werden in 1937 naar de goelag verbannen.¹⁷² Deze 'smet' op de ideale Sovjetburger illustreert de dichotomie van Stalins beleid: aan de ene kant was hij, na Lenin, de persoon die het Russische volk de weg naar de perfecte maatschappij probeerde te tonen, maar aan de andere kant was Stalin ook degene die improviseerde toen hij verdwaald was en op legale wijze tienduizenden slachtoffers maakte doordat hij de kritiek op zijn leiderschap niet duldde.¹⁷³ Achter de schone schijn van Stalins maatschappij, met alle grootse parades, monumenten en bouwwerken, bestond er dus ook nog de harde werkelijkheid waarin vele mensen in angst leefden en het slachtoffer waren van willekeurig geweld. De hectiek, onzekerheid, de irrationaliteit en de waanzin van Stalins tweeslachtige, doch legale, beleid van de jaren '30 lieten diepe littekens achter op de maatschappij en bij degenen die gemarteld waren of in de goelag terecht kwamen: zij waren vaak letterlijk voor het leven getekend.¹⁷⁴ Dat, terwijl Stalin in november 1935 nog uitriep dat 'het leven beter en vrolijker zou worden voor zijn kameraden'.¹⁷⁵

Scheve beeldvorming en jaren van stilte

Na 1937 verdween het goelagkamp naar de achtergrond van de maatschappij; de mensen verzwegen hun wetenschap van de strafkampen uit angst om gearresteerd te worden.¹⁷⁶ Daarbij sprak men nooit meer van *goelag*; men gaf eufemistische namen aan de kampen zoals 'Vertrouwen', 'Fabriek' en zelfs het cynische 'Vrij' of, zoals in *Een dag uit het leven van Ivan Denisovitsj*, 'Zo leven socialisten'.¹⁷⁷ Solzjenitsyn gaf in zijn boek *De Goelagarchipel* af op de goelagkampen, maar ook op het willekeurige en absurde beleid van Stalin en wat dat met de maatschappij had gedaan.¹⁷⁸ Het zwijgen over het bestaan van de goelags ging samen met het ontmenselijken van de slachtoffers, waardoor zij onwerkelijk werden. Dit alles ging samen met een stilzwijgen in de Sovjethistoriografie over het tsaristische verleden van Rusland. De Decembristen uit de negentiende eeuw werden bijvoorbeeld nog altijd verheerlijkt als revolutionairen, maar het beeld werd zo verdraaid dat de communisten in één lijn kwamen te staan met de Decembristen. Het liberale aspect van de Decembristen-

---

¹⁷² Schlögel, *Terreur en droom*, 308-309.

¹⁷³ Applebaum, *Gulag: A History*, 127-128 & 515-516.

¹⁷⁴ Ibidem, 128, 141-142 & 180.

¹⁷⁵ Bezemer en Jansen, *Een geschiedenis van Rusland*, 215.

¹⁷⁶ Applebaum, *Gulag: A History*, 110.

¹⁷⁷ Ibidem, 110; Solzjenitsyn, *Ivan Denisovitsj*, 9.

¹⁷⁸ Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*, 450-472.

opstand werd verzwegen om pas in de jaren '60 weer naar boven te komen en pas in de vrijere jaren '80 erkend te worden.¹⁷⁹

Zo werd na 1937 ook de geschiedenis van de *katorga* 'herschreven' waardoor er een onderscheid ontstond tussen de *katorga* en de *goelag* (waarvan de strengste tijdens de Tweede Wereldoorlog eveneens *katorga* genoemd werden). Volgens de Sovjets was verbanning naar de tsaristische *katorga* een wrede bestraffingsmethode, maar waren de communistische *katorga* bedoeld om het aantal doodstraffen te verminderen en vooral de gevaarlijke *vijanden* aan te pakken.¹⁸⁰ Waar Stalin aan de ene kant de *katorga* probeerde aan te vallen, verdedigde hij de *katorga* ook. De *katorga* die hij verdedigde was echter zijn eigen *katorga*, maar de terminologie ervan was nogal onduidelijk. De mogelijkheid dat de *katorga* door beeldvorming een collectief trauma gevormd kon hebben, was in deze tijd vervlogen. Niet alleen was de beeldvorming over de *katorga* vooral chaotisch, wat eigenlijk bij het algemene maatschappelijke beleid van Stalin in de jaren daarvoor past, ook was de enige zekerheid in het leven van de gewone burger de niet-aflatende angst.¹⁸¹ Die voortdurende angst verdrukte woede over de *katorga* en was de voedingsbodem voor een terugkeer in de jaren '80 onder Gorbatsjov naar de herinneringen aan de Grote Terreur wat uiteindelijk het trauma van de *goelag* compleet maakte.

Het collectieve trauma: het kamp of de repressie?

Solzjenitsyn beklagde zich er over dat hij het boek *De Goelagarchipel* in het geheim moest schrijven en dat eigenlijk niemand het kon lezen. Hijzelf kende in de periode dat hij aan *De Goelagarchipel* werkte vrijwel geen werk over het kampleven van andere schrijvers.¹⁸² Solzjenitsyn schreef, net als andere schrijvers zoals Sjalamov, voor een selecte groep mensen die elkaar steunden in de tijden van zware censuur.¹⁸³ Na Stalins dood was er weliswaar een korte periode van 'dooi' (Russisch: *óttepel*) waarin schrijvers hun ongenoegen uitten, maar de autoriteiten waren hiervan zo geschrokken dat ze de censuur weer aanscherpten.¹⁸⁴ De oplossing voor schrijvers was hun werk zelf uit te geven in eigen land (Russisch: *samizdat*) of in het buitenland (Russisch: *tamizdat*).¹⁸⁵ De vraag is dan ook in hoeverre boeken zoals die van Solzjenitsyn gelezen werden in de Sovjet-Unie en zo een trauma konden kweken. Ook al was de geletterdheid van de Sovjetburgers enorm toegenomen, toch kon slechts een heel beperkt deel ervan de literatuur over de *goelags*

¹⁷⁹ J. Gooding, 'The Decembrists in the Soviet Union', *Soviet Studies* 40 (1988) 196, 202-203 & 207.

¹⁸⁰ Applebaum, *Gulag: A History*, 396-397.

¹⁸¹ *Ibidem*, 109.

¹⁸² Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*, xviii.

¹⁸³ Sjalamov, *Kolyma Tales*, 8; Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*, 469-472.

¹⁸⁴ Bezemer en Jansen, *Een geschiedenis van Rusland*, 270.

¹⁸⁵ *Ibidem*, 294-295.

lezen.¹⁸⁶ Het is niet ondenkbaar dat in de jaren '60 en '70 meer mensen in het Westen de boeken van onder meer Solzjenitsyn gelezen hadden dan mensen in de Sovjet-Unie zelf. De angst voor de goelag zoals die onder Stalin bestond leefde echter niet echt meer bij het merendeel van de bevolking in deze tijd.

Het begin van de jaren '80 kende een opleving van repressie vanwege de angst die secretaris-generaal Joeri Andropov had jegens dissidenten, maar al in 1985 werd Gorbatsjov tot secretaris-generaal benoemd. Hij voerde al gauw een politiek van openheid, glasnost, om zo de Sovjeteconomie te redden. In het licht van de nieuwe openheid sprak Gorbatsjov al gauw over het verleden en over de Grote Terreur van de jaren '30. Mede hierdoor werd er ineens veel gepubliceerd over het verleden en begon men eind jaren '80 de gevangenisliteratuur van Solzjenitsyn, Pasternak en Sjalamov te lezen.¹⁸⁷ De behoefte hieraan leek groter te zijn geworden gezien de recente repressie van net vóór Gorbatsjov. Daarbij kende iedereen het verleden ook wel vaag, in elke familie kende men wel een slachtoffer van de Terreur.¹⁸⁸

Dit 'weezien' in de late jaren '80 met de chaos en willekeur van de Terreur verklaart dan wellicht ook waarom er in 1991 nog zoveel woede bestond over vervolgingen die ruim vijftig jaar eerder hadden plaatsgevonden. Door het neerhalen van het standbeeld van Dzerzjinski, leider van de geheime dienst, en het plaatsen van monumenten voor de slachtoffers van de goelag kon de Russische bevolking het verleden collectief verwerken. In de jaren daarvoor hadden de mensen dat vooral individueel of in kleine kringen moeten doen door er een boek over te schrijven of van het leven in de goelag stiekem een grap door te vertellen zoals: 'Twee goelaggevangenen praten over de reden waarom ze zijn gedeporteerd. "Ik zit hier vanwege luiheid," zegt de één. "Hoezo? Ben je te laat op het werk gekomen?", vraagt de ander. "Nee, ik heb een hele avond met een vriend moppen zitten vertellen en op het eind dacht ik: ik ga nu naar bed en geef hem morgen wel aan." "Hoezo is dat luiheid?" "Hij deed het nog diezelfde avond."¹⁸⁹ Zo zijn er nog vele andere grappen verzonnen over de goelag, maar vooral over de absurditeit van de Grote Terreur en zijn vele mensen die deze grappen vertelden naar de goelags gedeporteerd.¹⁹⁰

Deze grappen illustreren echter ook dat er ondanks het wijdverbreide leed en de kennis van de goelag niet altijd serieus, maar wel cynisch, over de goelag gedacht werd. Het eigenlijke *kamp* was niet de oorzaak van het trauma, het was de goelag als *systeem* van

---

¹⁸⁶ L. A. Grenoble, *Language Policy in the Soviet Union* (Dordrecht 2003) 47; Schlögel, *Terreur en droom*, 442.

¹⁸⁷ Applebaum, *Gulag: A History*, 492-496.

¹⁸⁸ Schlögel, *Terreur en droom*, 17.

¹⁸⁹ B. Lewis, *Hammer & Tickle* (Londen 2008) 72.

¹⁹⁰ Ibidem, 18, 57-58, 64-67, 70-73 & 131.

repressie dat in feite veel belangrijker was voor het collectieve trauma.¹⁹¹ Het is ook niet verrassend dat de kampen zelf in de jaren '30 en '40 niet de oorzaak voor het trauma zijn als men naar de statistieken kijkt. Volgens de controversiële census van 1937 telde de Sovjet-Unie 162.003.225 inwoners, waarvan op dat moment 1.196.369 mensen in de goelag gevangen zaten, wat neerkomt op 0,74% van de totale bevolking in 1937.¹⁹² Vanwege het relatief lage aantal goelaggevangenen en het verzwijgen van het bestaan van de goelag, heeft het collectieve trauma zich pas in de jaren '80 en '90, na de val van de Sovjet-Unie, kunnen vormen. Toen kon men immers de gevangenisliteratuur lezen en kon men ook in de Sovjetarchieven zien hoeveel slachtoffers de goelag daadwerkelijk geëist had. Tot dan toe waren de cijfers en statistieken vanwege het angstige klimaat en de zware censuur onbekend, maar men herinnerde zich vooral de waanzin van de jaren '30 nog. Het collectieve trauma bestaat dus uit twee delen: namelijk de angst en waanzin onder Stalin die golden als voedingsbodem en de herbeleving van die waanzin in de jaren '80 en '90 die leidde tot de volkswuede en het vormen van het collectieve trauma.

Een sfeer van algehele angst in de samenleving had zich nooit onder de tsaren voorgedaan. Kritische literatuur over de katorga kon vanwege de lage geletterdheid de bevolking niet bereiken en dit heeft, samen met het feit dat de katorga een vooral rechtvaardiger karakter had dan de goelag en dat de communisten een vrij onduidelijk beeld creëerden van de tsaristische katorga, ertoe geleid dat de katorga nooit als traumatisch werd ervaren in Rusland.

---

¹⁹¹ Applebaum, *Gulag: A History*, 1.

¹⁹² Schlögel, *Terreur en droom*, 154; Applebaum, *Gulag: A History*, 516.

Conclusie

De katorga en de goelag zijn twee, niet heel verschillende, soorten Russische strafkampen, vooral gelegen in Siberië. Gevangenen werden daar blootgesteld aan de koude winters, hete zomers, slecht eten en harde discipline. In de katorga werden in de tijd van de tsaren criminelen voor dwangarbeid ingezet om zo de economie een impuls te geven, maar vooral ook om de criminelen om te vormen tot goede burgers. In de goelag werden eveneens criminelen ingezet om de Sovjeteconomie te ondersteunen. In beide soorten kampen stierven er in de loop der jaren als gevolg van het zware leven tienduizenden mensen. Toch hebben alleen de slachtoffers van de goelag een monument gekregen en zijn er talloze boeken over de goelag verschenen, waaronder Anne Applebaums gerenommeerde *Gulag: A History of the Soviet Camps*, terwijl de slachtoffers van de katorga vrijwel vergeten zijn in Rusland en in de historiografie.

Dat verschil valt te verklaren door onderscheid te maken in een aantal factoren. Ten eerste was het systeem van de katorga rechtvaardiger (niet rechtmatiger) dan dat van de goelag. De rechtszaken waarbij men tot een termijn in de goelag veroordeeld werd, waren vaak doorgestoken kaart of de aanklacht was absurd, terwijl voor de katorga de rechtsvervolging meestal eerlijk was. Ten tweede werd de kritiek die er op de katorga was niet door grote delen van de bevolking gehoord of gelezen en was deze kritiek niet zozeer gericht op de onmenselijkheid van het strafkamp, maar eerder op het disfunctioneren van het katorgasysteem. De angst voor de goelag was vele malen groter bij de Sovjetbevolking; een samenleving kan niet eeuwig in angst leven en daarom bestond Stalins goelag ook veel minder lang dan de katorga. Ten derde kende de Russische bevolking onder de tsaren nooit een sfeer van algehele angst, waar de Sovjetburgers dat in de jaren '30 wel kenden. De dichotomie tussen Stalins schone schijn van zijn ideale maatschappij en het vele bloedvergieten wat daarvoor nodig was, choqueeerde de bevolking en bleef hen lang bij. Hoewel de jaren '40 meer goelagslachtoffers kende en het hoogtepunt pas in 1952 werd bereikt, bleven de jaren '30 de mensen altijd bij als de meest traumatische jaren, tot ongenoegen van onder meer Solzjenitsyn. De praktijk van de katorga was weliswaar ook tegengesteld aan de ideale samenleving van de tsaren, maar die samenleving pretendeerde geen verlossing te brengen wat het contrast tussen theorie en praktijk minder schril maakte. Ten vierde was de beeldvorming over de katorga vertroebeld doordat Stalin zelf ook de term *katorga* hanteerde voor sommige van zijn goelags. Door dit anachronisme raakte de echte katorga op de achtergrond in de hoofden van de bevolking en nam de goelag de voornaamste plek in. Ten vijfde duidde *goelag* niet zozeer het strafkamp zelf aan, maar eerder het gehele systeem van repressie en angst waarin de slachtoffers van de goelag geïsoleerd waren van de samenleving. Dit systeem had de gehele bevolking decennialang in

zijn greep, terwijl er eigenlijk slechts een klein deel van de bevolking in de kampen had gezeten. Dat algehele goelagsysteem was dus meer een vruchtbare voedingsbodem voor een collectief trauma dan de maatschappelijke omstandigheden waarin de katorga functioneerde.

Daarom was de zesde factor, de glasnost onder Gorbatsjov, doorslaggevend voor het kweken van het trauma van de goelag. In de jaren '80 kon men namelijk lezen over de ervaringen van de goelagslachtoffers en werd de bevolking aan de waanzin van de jaren '30 herinnerd. Het goelagkamp werd aangegrepen als houvast voor de frustratie, de verwoeste levens en al het leed die de repressie in de samenleving had veroorzaakt. Het communistische paradijs dat Stalin had geprobeerd te scheppen was voor honderdduizenden Russen in feite een ware hel. Het leed van de gevangenen in de katorga dient echter evenmin vergeten te worden, ook zij hebben moeten zwoegen in de extreme kou en hitte en ook hun levens waren verwoest. Ook in de katorga zaten onschuldige mensen of mensen die schuldig waren aan het hebben van een andere politieke opvatting dan de staat. Bij gebrek aan een monument voor deze slachtoffers dient dit onderzoek als herinnering aan de willekeur van het menselijk geheugen en aan de verschrikkingen die mensen elkaar aandoen in naam van hun ideaal.

Literatuurlijst

Bronnen & afbeeldingen

Dostojevski, F. M., *De broers Karamazov* (Amsterdam 2009).

Dostojevski, F. M., *Misdaad en straf* (2011 Amsterdam).

Dostojevski, F. M., *Verzamelde werken / deel 3: Aantekeningen uit het dodenhuis & De vernederden en gekrenkten* (Amsterdam 1957).

Encyclopædia Britannica, Engelstalige encyclopedie (versie 17 januari 2013)

<http://www.britannica.com/> (17 januari 2013).

Hong Kong Observatory, meteorologisch instituut (versie 17 januari 2013)

<http://www.hko.gov.hk/contente.htm> (17 januari 2013).

Marxists.org, website waar Vladimir Ilyich Lenin, *What is to be done? Burning Questions of our Movement* in het archief te vinden is (versie 17 januari 2013)

<http://marxists.org/archive/index.htm> (17 januari 2013).

Shalamov, V., *Kolyma Tales* (New York 1980).

Solzhenitsyn, A., *The Gulag Archipelago: 1918-56* (Londen 2007).

Solzhenitsyn, A., *The Gulag Archipelago: 1918-56, An Experiment in Literary Investigation V-VII* (New York 1977).

Solzjenitsyn, A., *Een dag uit het leven van Ivan Denisovitsj* (Amsterdam 2010).

Strandberg, M., *Gulag crosses in Kolyma, Yakutia, Siberia, 2004* (versie 17 januari 2013)

[www.mikaelstrandberg.500px.com/ 60_extreme_cold/photo/5](http://www.mikaelstrandberg.500px.com/60_extreme_cold/photo/5) (17 januari 2013).

The IUCN Red List of Threatened Species, website met informatie over diersoorten en bedreiging van hun behoud (versie 17 januari 2013) <http://www.iucnredlist.org/> (17 januari 2013).

The New York Times, Amerikaanse krant en het archief van 1852-1980 (versie 17 januari 2013) <http://query.nytimes.com/search/query?srchst=p> (17 januari 2013).

Tsjechov, A., *De moord* (versie 17 januari 2013) http://en.wikisource.org/wiki/The_Murder (17 januari 2013).

Literatuur

Applebaum, A., *Gulag: A History of the Soviet Camps* (Londen 2003).

Bezemer, J.W. en Jansen, M., *Een geschiedenis van Rusland, van Rurik tot Poetin* (Amsterdam 2010).

Blobaum, R., *Felix Dzerzhinsky and the SDKPiL: A study of the origins of Polish Communism* (New York 1984).

Chalidze, V., *Criminal Russia: Essays on Crime in the Soviet Union* (New York 1977).

Choldin, M. T., *A Fence around the Empire: Russian Censorship of Western Ideas under the Tsars* (Durham 1985).

Connor, W. D., *Deviance in Soviet Society: Crime, Delinquency, and Alcoholism* (New York en Londen 1972).

Fischer, L., *The Life of Lenin* (Londen 1964).

Gentes, A., *Exile, Murder and Madness in Siberia, 1823–61* (Basingstoke 2010).

Gentes, A., 'Katorga Penal Labour and Tsarist Siberia', *Australian Slavonic and East European studies* 18 (2005) 41-61.

Gentes, A., 'The Institution of Russia's Sakhalin Policy, from 1868 to 1875', *Journal of Asian History* 36-1 (2002) 1-16.

Gooding, J., 'The Decembrists in the Soviet Union', *Soviet Studies* 40 (1988) 196-209.

Grenoble, L. A., *Language Policy in the Soviet Union* (Dordrecht 2003).

Kahan, A., *Russian Economic History: The Nineteenth Century* (Chicago 1989).

Katamidze, S., *De geschiedenis van de geheime diensten van de Sovjet-Unie* (Aartselaar 2003).

Kennan, G., *Siberia and the Exile System* (New York 1891).

Langeveld A., en Weststeijn, W. G., *Moderne Russische Literatuur: van Poesjkin tot heden* (Amsterdam 2005).

Lewis, B., *Hammer & Tickle: A History of Communism told through Communist Jokes* (Londen 2008).

Makepeace, R. W., *Marxist Ideology and Soviet Criminal Law* (New Jersey 1980).

Malfliet, K., Bogaert, M., en Verpoest, L., *Het Europees beleid van Rusland* (Leuven/Apeldoorn 2000).

McClellan, W., *Russia: A History of the Soviet Period* (New Jersey 1986).

Overy, R., *Russia's War* (Londen 1997).

Schlögel, K., *Terreur en droom: Moskou 1937* (Amsterdam/Antwerpen 2008).

Service, R., *Russia: from tsarism to the twenty-first century* (Londen 2009).

Service, R., *Lenin: A Biography* (Londen 2000).

Seton-Watson, H., *The Russian Empire 1801-1917* (Oxford 1967).

Smith, D., *Verloren Adel: de laatste dagen van de Russische aristocratie* (Amsterdam 2012).

Solomon Jr., P. H., *Soviet Criminologists and Criminal Policy: Specialists in Policy-Making* (New York 1978).

Tarkhanov, A., Kavtaradze, S., en Anikst, M., *Architecture of the Stalin era* (New York 1992).

Trimble, J., 'New Act, Old Tricks', *U.S. News & World Report* 114-5 (1993) 42-44.